

Kuva 2: Raamatun maita opetellaan kartalta Töölön kansakoulussa 1900-luvun alussa. Kuvajaaja tuntematon, Helsingin kaupunginmuseo.

Valistuksen auringon alle

Pohjois-Karjalan oppi-
kouluhankkeet alueen-
ja valtionrakennuksen
leikkauspisteessä
1850–1890-luvulla

Alina Kuusisto

DOI: 10.51811/km1160883

Abstrakti

Artikkelissa analysoidaan nykyisen Pohjois-Karjalan maakunnan alueella 1800-luvun viimeisinä vuosikymmeninä käytyä oppikoulujen perustamiseen, laajentamiseen ja valtiollistamiseen liittynyttä julkista keskustelua. Keskustelu sijoittui ajankohtaan, jolloin suomenkielinen oppikoulujärjestelmä syntyi ja vähitellen laajeni eri puolille maata. Koulutusjärjestelmän kehittäminen liittyi kiinteästi suomalaisuusliikkeen tavoitteisiin ja kansallisvaltion rakentamiseen, mutta varsinainen aloitteellisuus ja toiminta yksittäisten oppikoulujen puolesta tapahtui alue- ja paikallistasolla. Pohjois-Karjalan ensimmäinen ja Suomen toinen suomenkielinen oppikoulu perustettiin Joensuuhun 1865. Artikkelitarkastelee sitä, millaisena alueen ja valtion suhde näyttäytyy oppikoulukeskustelussa ja miten ajan keskeiset poliittiset käsitteet, kuten kansa, sivistys ja valtio, aineistossa ilmenevät. Lähteenä ovat pohjoiskarjalaisten toimijoiden sanomalehdistössä julkaistut kirjoitukset ja valtiopäivillä pitämät puheenvuorot, joita tulkitaan alueen- ja valtionrakentamisen konteksteissa. Artikkelitarkastelee, että koulutuspolitiikalla oli 1800-luvun jälkipuolella keskeinen merkitys alueellisen itseyttämyksen ja poliittisen tilan muodostumisessa. Tutkimusaluetta sidottiin sivistyksen kautta valtioon ja kansakuntaan etenkin 1870-luvun lopulta lähtien, mutta samalla korostettiin valtion vastuuta koulutusmahdollisuuksien alueellisesti tasapuolisessa kehittämisessä.

Avainsanat:

Oppikoulut

Koulutus

Koulutuspolitiikka

Valtionrakennus

Alueenrakennus

Johdanto

Kirkasta päivänpaistetta selwempi asia on, että jokaisen kansan, jokaisen seudun, jokaisen yksityisenkin ihmisen edistymisen riippuu siitä, missä määrässä ja minkälaista tiedon waloa hän on saanut, walaistaksensa sitä elämän polkua, jota hänen on waeltaminen.¹

Lainaus on Joensuussa ilmestyneen sanomalehti Karjalattaren pääkirjoituksesta vuodelta 1877 ja se kuvaa koulutuksen merkitystä Suomessa 1800-luvun viimeisinä vuosikymmeninä. Suomenkielisten yliopistoon johtavien koulujen perustaminen oli 1860- ja 1870-luvulla tärkeä poliittinen kysymys, joka vaikutti niin yksittäisten suomenkielisten nuorten tulevaisuudennäkymiin kuin laajemmin alueelliseen ja kansalliseen kehitykseen. Oppikoulukysymyksen esiin nostamista 1800-luvun jälkipuolella on aiemmassa tutkimuksessa tulkittu lähinnä valtakunnantason politiikasta käsin. Se on nähty osana maan sivistyneistön sisäistä valtakamppailua, välineenä kasvattaa suomenkielistä sivistyneistöä ja virkamiehiä sekä vastaikuna korkeimpien hallintovirkamiesten, etenkin kouluylhallituksen johtajan Casimir von Kothenin, venäläismieliselle koulupolitiikalle (Kontinen 1991, 202–203; Rommi & Pohls 1989, 82–86; Härkönen 1982). Tässä artikkelissa tarkastelukulma on kuitenkin alhaalta ylöspäin. Oppikoulukeskustelua analysoidaan osana paitsi kansakunnan myös alueen rakentumisen prosesseja. Sen lisäksi että paikallinen aloitteellisuus koulukysymyksissä voidaan nähdä heijastumana suomalaisuusliikkeen tavoitteista yleisesti, voidaan sitä arvioida myös paikallisten ja alueellisten intressien kontekstissa.

Oppikoulun perustaminen Joensuuhun nousi esiin ajankohtana, jolloin Suomen jo vanhentuneena pidettyä alkuopetuksen ja yliopiston välistä koulujärjestelmää ryhdyttiin uudistamaan. Järjestelmä oli perustunut vuoden 1843 koulujärjestykseen asti kirkon ylläpitämien harvalukuisten pedagogioiden (alkeiskoulu), triviaalikoulujen ja lukioiden varaan. Uusi

¹ Karjalatar 19.1.1877: Joensuusta. Mitä on seutumme toiwottawa waltio-päiwiltä.

koulujärjestys toi näiden tilalle yksi- tai kaksiluokkaiset ala-alkeiskoulut, jotka antoivat opillisia eväitä pääasiassa valtion ammatteihin, mutta joiden pohjalta ei ollut mahdollista pyrkiä ylemmille kouluasteille, sekä yläalkeiskoulut, jotka olivat oppimäärältään ala-alkeiskouluja laajempia ja mahdollistivat etenemisen lukioon ja sitä kautta yliopistoon. Tytöille oli omat koulunsa, jotka oli suunnattu ylemmille yhteiskuntaluokille ja valmistivat lähinnä perhe-elämään ja sivistyneeseen seuraelämään. Uudistaminen jatkui vuoden 1856 koulujärjestyksessä, joka toi klassillisten koulujen rinnalle käytännön aloille valmistaneet reaalikoulut (porvarikoulut). Vuoden 1872 koulujärjestys yhdisti ala- ja yläalkeiskoulut lukioon johtaviksi lyseoiksi.² (Strömberg 2011, 120–124; Hanho 1955.)

Suomenkielisen sanomalehdistön kehittyminen 1850-luvulta lähtien ja valtiopäivätoiminnan käynnistyminen vuonna 1863 tekivät oppikouluista julkisen keskusteluaiheen. Kysymystä politisoi myös kansallismielisyyden nousu Venäjällä Puolan 1863 kansannousun jälkimainingeissa, mikä osaltaan lisäsi liberaalien ja fennomaanien välisiä jännitteitä ja vahvisti sivistyneistön sisäistä jakoa Suomessa. Fennomaanien ”liikekannallepano” 1860-luvun lopulla kulminoitui juuri koulutuspolitiikkaan ja 1870-luvun laajoihin kouluoffensiiveihin esimerkiksi Helsingin suomalaisen alkeiskoulun hyväksi. (Rommi 1973, 253–256, 279.) Sotilastaustaisen ja venäläismielisenä pidetyn Casimir von Kothenin nimittäminen koulu- ylihallituksen ensimmäiseksi johtajaksi 1869, vastoin koulu- ja yliopistopiirien toiveita, antoi lopullisen sysäyksen fennomaanien koulupolitiikan kärjistymiselle (Härkönen 1982, 8–12). Oppikoululiikkeen laajenemista ja kansalaisyhteiskunnan voimistumista osoittivat useat eri puolille Suomea 1870-luvulla ja 1880-luvun alussa perustetut yksityiset oppikoulut (Salminen 2002, 51–59).

² Yliopistoon valmistavaan oppilaitokseen viittaava suomen kielen yleis-termi oppikoulu oli käytössä jo 1800-luvun puolivälissä. Sen käyttö kuitenkin virallistui vasta autonomian ajan lopulla oppikoulujärjestelmän vakiintumisen myötä. Oppikoulu-käsitettä ryhdyttiin käyttämään tilastoinnissa vuonna 1908 ja hallinnollisissa yhteyksissä vuonna 1914 keski-koulun perustamisen yhteydessä. (Ranta 2022, 15.)

Oppikouluista taisteltiin julkisuudessa aina 1870-luvun lopulle asti. Oppikoulupolitiikan suunnanmuutos tapahtui 1880-luvun alussa keisari Aleksanteri III:n valtaannousun ja senaatin kokoonpanon vaihtuessa. Uusi kouluasetus hyväksyttiin 1883, mikä toi nykykieliin ja luonnontieteisiin keskittyneet reaaliylyseot klassillisten lyseoiden rinnalle. Suomenkielisen yliopistoon johtavan koulutuksen tarve oli maan johdon taholta tunnustettu, vaikka kiistely suomenkielisistä oppikouluista jatkuikin suomen- ja ruotsinmielisten välillä aina vuosisadan lopulle asti. (Kiuasmaa 1982, 22–26; Konttinen 1991, 199–202.)

Tavoitteet, aineistot ja teorettinen viitekehys

Artikkeli käsittelee oppikouluista 1860–1890-luvun valtiopäivillä ja sanomalehdissä käytyä julkista keskustelua osana alueellistumista ja kansallisvaltion rakentamista. Huomio kohdistuu nykyisen Pohjois-Karjalan maakunnassa³ ja siellä etenkin Joensuussa ja Nurmeksessa sijainneisiin oppikouluihin. Artikkelissa kysytään, miten oppikoulukeskustelu vahvisti aluetta poliittisena tilana⁴ ja millaista kuvaa keskustelussa tuotettiin alueen ja valtion välisestä suhteesta. Keskeisiä käsitteitä ovat sivistys, kansa ja valtio, jotka kytkivät alueellisen oppikoulukeskustelun suomalaisuusliikkeen ja valtionrakennuksen retoriikkaan. Alueen ja valtion suhdetta kuvataan artikkelissa paikallis- ja aluetason keskeisten poliittisten toimijoiden ja koulutuksen esitaistelijoiden puheenvuorojen kautta. Matti Klinge osoittaa teoksessaan *Iisalmen ruhtinaskunta. Modernin projekti sukuverkosto-*

³ Pohjois-Karjala lukeutuu niin sanottuihin uusiin 1800-luvun lopulla ja 1900-luvun alussa ensisijaisesti talousalueina hahmottuneisiin maakuntiin. Se rajoittuu nykyisin Kainuuseen, Etelä- ja Pohjois-Savoon, Etelä-Karjalaan ja Venäjälle kuuluvaan Karjalan tasavaltaan. Pohjois-Karjala oli oma lääninsä vuosina 1960–1996. Sen pääkaupunki on vuonna 1848 perustettu Joensuu.

⁴ Michael Kieatingin (2003, 265–266) mukaan poliittista tilaa voi pitää alueellisena raamina, jossa poliittinen keskustelu, asioiden vastustaminen ja ehdotusten tekeminen on mahdollista ja joka myös tunnustetaan tasolla, jossa poliittisia päätöksiä tehdään. Poliittinen tila ei edellytä alueen poliittista autonomiaa, mutta viittaa jonkinlaiseen yhteiseen identiteettiin ja keskinäiseen solidaarisuuteen.

jen periferiassa (2006), että yksittäisten ihmisten ja heidän muodostamiensa verkostojen merkitys Suomen taloudellisessa ja kulttuurisessa integraatiossa 1700-luvun lopulla ja 1800-luvulla oli olennainen. Klingen teos kuvaa myös periferian ja keskuksen välistä suhdetta ja moninaisia siteitä.

Koulutusjärjestelmän kehityksen ja valtionmuodostuksen yhteys on ollut esillä kansainvälisessä tutkimuksessa 1980-luvulta lähtien. Usein näkökulma on ollut opetuksen ideologisissa ja poliittisissa tavoitteissa (viimeaikaisesta tutkimuksesta ks. esim. Stratton 2016; Moore 2020). Englantilainen yhteiskuntatieteilijä Andy Green (1990; 1994) on korostanut, kuinka koulutusjärjestelmien kehityksen ajallinen vaihtelu eri maissa kytkeytyy kunkin maan valtiolliseen tilanteeseen ja kuinka esimerkiksi sotilaallinen uhka tai kansallismielisyyden vahvistuminen ovat toimineet sysäyksinä koulu-uudistuksille 1700-luvulta lähtien. Greenin teoriaan nojaavassa Suomen ja Turkin koulujärjestelmiä tarkastelevassa artikkelissaan Westberg et al. (2018) toteavat Krimin sodan ja sitä seuranneen Aleksanteri II uudistuspolitiikan olleen Suomen kansanopetuksen kehityksen kannalta merkittävä liikkeellepaneva voima, mutta kiinnittävät huomiota myös paikallisiin ja alueellisiin tekijöihin, joita Greenin teoria ei juurikaan ota huomioon ja jotka Suomen tapauksessa viivyttivät kansakoulujen perustamista 1800-luvun jälkipuolella. Vaikka Westbergin ym. näkökulma ei ole alueellistumisessa, jatkan artikkelissani heidän alustavasti hahmottelemaansa ajatusta alueellisten poliittisten tilojen monimuotoisuudesta ja liikkuvuudesta myös koulutuspolitiikassa.

Artikkeli kiinnittyy nationalismin tutkimuksen suuntaukseen, jossa kansakuntien rakentuminen ja kansakuntia pienempien alueiden identiteetin vahvistuminen nähdään yhtäaikaaisina, yhteen kietoutuneina ja toisistaan riippuvaisina prosesseina (Augusteijn & Storm 2012; Núñez 2001; 483–518; Núñez 2012, 16). Lähtökohtana on yksittäisten paikkakuntien, Joensuun ja Nurmeksen, oppikouluista käyty keskustelu. Alueellinen ja paikallinen lähestymistapa antaa mahdollisuuden tarkastella sitä, miten valtakunnan politiikan ilmenemismuodot välittyivät paikallisia hankkeita koskeviin keskusteluihin, mutta tarkentaa samalla ilmiön, kansallisen koulupolitiikan ja valtionrakennuksen, isoa kuvaa. Paikallisen lähestymistä-

van kautta voi syventyä tarkemmin lähdeaineistoon ja seurata yksittäisten henkilöiden, henkilösuhteiden ja verkostojen vaikutusta kokonaiskuvassa. (Alapuro 1994, 13–15; Alapuro 2010, 149–162.)

Kiinnostavan tutkimusalueen Pohjois-Karjalasta tekee se, että alue oli kärkijoukoissa suomenkielisiä oppikouluja perustettaessa. Alue oli 1800-luvun jälkipuolella hahmottumassa omaksi talous- ja kulttuurialueekseen erotuksena Karjalan muista osista. Historian painolastina sillä oli 1600-luvulta 1720-luvulle asti jatkunut asema Ruotsin voittomaana, mikä oli hidastanut sen integroitumista muuhun valtakuntaan. Näiden aikojen kaikuna pohjoiskarjalaisessa retoriikassa oli yhä havaittavissa pyrkimys todistaa alueen arvoa ja asemaa osana Suomen suuriruhtinaskuntaa. (Paasi 1986, 158–177; Kuusisto & Merovuo 2021.) Vaikka Pohjois-Karjala-nimityksen käyttö 1800-luvun yhteydessä on ongelmallista maakunnan vasta meneillään olleen hahmottumisen vuoksi, muodostaa se oppikoulujen osalta melko selkeän oman vaikutusalueensa ja on siksi perusteltu lähtökohta artikkelin aluerajauksena.

Artikkelin aineistona ovat nykyisen Pohjois-Karjalan alueella vaikuttaneiden toimijoiden sanomalehdissä julkaistut kirjoitukset ja valtiopäivillä pitämät puheet. Toimijat operoivat niissä eri tasoilla (Núñez 2012, 27) niin paikallisesti, alueellisesti kuin valtakunnallisesti ja edustavat säätyään, puoluettaan, ammattiaan tai kotiseutuaan. Valtiopäiväpuheet perustuvat vastavuoroisiin ja melko spontaaneihin suullisiin keskusteluihin (Vuorinen 2010). Istunnoissa käsiteltiin hallituksen esitysten ohella yksittäisten edustajien yksin tai yhdessä laatimia anomusesityksiä, jotka ovat myös alueellisesta näkökulmasta erityisen kiinnostavaa tutkimusaineistoa.

Toisen aineistokokonaisuuden muodostavat suomen- ja ruotsinkielisissä sanomalehdissä vuosina 1864–1894 julkaistut Itä-Suomen oppikoulukysymystä käsittelevät kirjoitukset. Aineistonkeruussa on hyödynnetty Kansalliskirjaston ylläpitämää historiallista sanomalehtikirjastoa. Systemaattisissa tietokantahauissa on hakusanoina käytetty yhdessä Joensuun kanssa muun muassa termejä ”alkeiskoulu”, ”ylempi alkeiskoulu”, ”yli-alkeiskoulu”, ”lyseo”, ”oppikoulu”, ”tyttökoulu”, ”naissivistys”, ”elementarsko-

la”, ”lyceum”, ”lyceet”, ”läroanstalt”, ”högre elementarskola”, ”läroverk” ja ”elementarläroverk”. Joensuun oppikouluja käsiteltiin etenkin alueen ensimmäisessä, vuonna 1874 perustetussa sanomalehdessä *Karjalattaresa*, mutta esimerkiksi myös fennomaanien vanhan polven valtalehdessä *Suomettaressa* (1847–1866), niin sanottujen jungfennomaanien Uudessa Suomettaressa (1869–1918) sekä liberaalien pää-äänenkannattajassa *Helsingfors Dagbladetissa* (1861–1889) (Tommila 1988, 290–301, 319–325). Aikakauden uusi ilmiö olivat sanomalehtien julkaisemat paikalliskirjeet, joiden kirjoittajat olivat yleensä paikkakunnan papistoa tai valveutuneita talonpoikia, mutta myös alempien yhteiskuntaluokkien jäseniä (Stark 2013; Kokko 2019). Keskustelu suomenkielisistä oppikouluista ei 1870-luvulle tultaessa ollut enää kapean oppineiston piirin asia, vaan sitä vähintäänkin seurasi yhä laajempi osa kansaa.

Valtiopäiväpuheita ja sanomalehtikirjoituksia on artikkelissa analysoitu historiallisen sisällönanalyysin keinoin tunnistamalla keskustelusta erilaisia oppikoulujen perustamiselle, laajentamiselle ja valtiollistamiselle annettuja merkityksiä (vrt. Tuomi & Sarajärvi 2004, 105–106, 116). Analyysin huomio on nimenomaan perustelujen alueellisissa näkökulmissa, ja niitä tulkitaan teoriaohjaavasti fennomaanien politiikan ja suomen kielen asemasta käydyn keskustelun kontekstissa. Analyysin keskiössä ovat eräät oppikoulukeskustelussa esiin nousevat käsitteet, kuten sivistys, kansa ja valtio. Käsitehistorialliseen tarkasteluun nojaten tarkoituksena on ollut seurata käsitteiden käyttöä osana koulupoliittista keskustelua. Käsitehistorian olennainen lähtökohta onkin tulkita käsitteiden esiintymistä eri aikoina, erilaisissa poliittisissa tilanteissa ja suhteessa muihin käsitteisiin. (Kurunmäki 2001, 142–143; Mishkova & Trencsényi 2017, 10.)

Säätyintressistä alueelliseksi ja kansalliseksi kysymykseksi

Pohjois-Karjalan ensimmäinen kaupunki Joensuu perustettiin 1848, mikä nosti pian esiin kysymyksen korkeamman oppilaitoksen saamisesta paikkakunnalle. Seudun lähimmät oppilaitokset sijaitsivat Kuopiossa, jossa toimi triviaalikoulusta 1843 muodostettu yläalkeiskoulu sekä 1844 pe-

rustettu lukio. Ensimmäinen Joensuun yläalkeiskoulua koskeva anomus tehtiin senaatille jo vuonna 1852, ja sen olivat allekirjoittaneet alueen keskeisimmät papit ja virkamiehet⁵. Senaatti antoi anomukseen kielteisen vastauksen, jossa se viittasi tekeillä olleeseen suunnitelmaan maan koululaitoksen järjestämisestä. (Ruutu 1940, 372–373.) Vuotta myöhemmin (1853) Joensuun kaupungin edustajien ja Ala- ja Ylä-Karjalan rovastikuntien nimissä tehdyssä anomuksessa tyydyttiin esittämään ala-alkeiskoulua, mikä toteutui Kuopion hiippakunnan konsistorin suostumuksella vuonna 1857.

Aloitteentekijä pohjoiskarjalaisten varhaisissa koulupyrkimyksissä oli Liperin kirkkoherra Anders Josef Europaeus (1797–1870), joka oli käynyt koulua Lappeenrannassa ja Käkisalmissa sekä lukiota Porvoossa ja Viipurissa. Kun Europaeus lisäksi valmistumisensa jälkeen 1820- ja 1830-luvuilla työskenteli opettajana Viipurin saksalaisessa lukiassa, kehittyi hänelle hyvä käsitys vanhan Suomen kirkosta erillään toimineesta koulujärjestelmästä (ks. Knapas 2013a; Knapas 2013b). Opiskeluvuosinaan Keisarillisessa Turun Akatemiassa 1817–1820 Europaeus sai vaikutteita Turun romantiikan ja Viipurilaisen osakunnan aatteista ja tutustui muun muassa varhaisen fennomanian johtomiehiin kuuluneeseen Adolf Ivar Arwidssoniin ja toiseen tulevaan suomalaisuusmieheen Carl Axel Gottlundin. Europaeuksen on todettu edustaneen ajattelultaan Henrik Gabriel Porthanin perintöä⁶, eikä hän kuulunut intomielisimpiin kansallisromantikkoihin. Viipurin vuosinaan hän kuitenkin osallistui paikallisen Sanomaseuran toimintaan

⁵ Anomuksen allekirjoittajiin lukeutuivat Liperin kirkkoherra, tuomiorovasti Anders Josef Europaeus, Tohmajärven kirkkoherra Erik Johan Andelin, Ilomantsin kirkkoherra Karl August Molander, kruununvouti Henrik Johan Hjerpe, Liperin tuomiokunnan tuomari Gustaf Lindberg, Tohmajärven nimismies Gabriel Stenius, Kiteen nimismies Anders Winter ja Värsilän tehtaan johtaja Nils Ludvig Arppe.

⁶ Henrik Gabriel Porthan (1739–1804) oli Keisarillisen Turun akatemian professori ja historioitsija, tarkka ja pedantti tutkijatyöppö, joka oli kiinnostunut suomen kielestä, kansanrunoudesta sekä suomalaisten asutushistoriasta ja etnisestä alkuperästä. Kansallisromantikkojen tapaan hänen suomalaisuusharrastuksensa ei suuntautunut kansan ja sen tapojen ihailuun, vaan hän tutki ja luokitteli niitä tiedemiehen havainnoivalla otteella. (Tarkiainen 2000; Tarkiainen 1948.)

ja kirjoitti kaupungin ensimmäiseen suomenkieliseen sanomalehteen, Sanan Saattajaan Wiipurista (Koskivirta 2014, 378–379). Liperin aikana (1834–1870) ja Johan Wilhelm Snellmanin vaikutuksesta Europaeuksen kiinnostus suomen kielen asiaan ja kansanvalistukseen sai vahvan käytännöllisen ulottuvuuden, ja hän muun muassa perusti paikkakunnalle Suomen ensimmäisen kansankirjaston 1845 sekä kansakoulun 1857. (Ruutu 1937, 85–109; Ruutu 1940; Petersen-Jessen 1987.)

Kuopio oli 1840-luvulla orastavan suomalaisuusliikkeen tärkeimpiä keskuksia sisä-Suomessa, toimihan lukion rehtorina Savo-karjalaisen osakunnan entinen kuraattori ja Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran sihteeri Fabian Collan ja yläalkeiskoulun rehtorina tuleva valtiomies Johan Wilhelm Snellman (1806–1881). Useimpien Pohjois-Karjalasta opintielle lähteneiden nuorukaisten polku kulki Kuopion kautta Keisarillisen Aleksanterin-yliopistoon Helsinkiin ja 1833 perustettuun Savo-karjalaiseen osakuntaan. Kuopion koulujen merkitys suomalaisuuspyrintöjen ja enteilevän maakunnallisen yhteishengen nousussa 1860-luvulla oli keskeinen. (Ruutu 1939, 11.)

A. J. Europaeuksen elämänvaiheiden ja toiminnan kuvaaminen on sikäli merkityksellistä, että ne osoittavat miten kiinteästi maan syrjäisten reuna-alueiden sivistyneistö oli verkostoitunut ajan keskeisten valtiollisten ja kulttuuripoliittisten suunnannäyttäjien kanssa. Tämä puolestaan edisti maan henkistä integraatiota. Esimerkiksi J. W. Snellmanin ja A. J. Europaeuksen elämä risteää monelta osin. He kuuluivat kutakuinkin samaan Keisarillisessa Turun Akatemiassa opiskelleeseen ikäluokkaan ja molemmilla oli opettajan ja lehtimiehen tausta. Suomenkielisen opetuksen asemaa 1840-luvun puolivälistä lähtien esiin tuonut ja suomea opetuskieleksi suomenkielisten alueiden ala-alkeiskouluihin vaatinut (esim. Saima 17.4.1845) Snellman arvatenkin seurasi ja tuki niin Jyväskylän kuin Joensuunkin kouluhankkeita. Europaeus ja Snellman tunsivat toisensa myös henkilökohtaisesti.

Alun epärealistisilta tuntuneet ajatukset suomenkielisten yliopistoon johtavien koulujen perustamisesta alkoivat konkretisoitua 1850-luvun

puolivälissä, jolloin historioitsija ja tuleva senaattori Yrjö Koskinen (vuodesta 1882 Yrjö Sakari Yrjö-Koskinen) muotoili fennomaanien ohjelman (Kemppinen 2001, 278–279). Suomettaressa 18.5.1855 julkaistussa kirjoituksessaan Koskinen kannatti ensimmäisen suomenkielisen oppilaitoksen perustamista ”keskelle maata”. Hänen mukaansa tällaisessa oppilaitoksessa ”suomalainen sivistys voisi kypsyä ja suomalaisia virkamiehiä valmistua maan ja kansan onneksi”. Pari vuotta myöhemmin Koskinen puhui jo avoimesti yläalkeiskoulun perustamisesta Jyväskylään (Suometar 23.1.1857), mikä toteutui vuonna 1858, tosin aluksi kaksikielisenä. Jyväskylän kouluhankkeen paikallisen puuhamiehen piirilääkäri Wolmar Schildtin (Kilpinen) senaatille osoittamassa anomuksessa ei kuitenkaan ollut mainintaa koulun opetuskielestä. (Lempinen 1993, 35–37; Kemppinen 2001, 278–282.)

Siihen, ettei opetuskieltä mainita Schildtin ja A. J. Europaeuksen anomuksissa, saattoi liittyä pragmaattisuutta, jolla ei ollut tekemistä koulujen käytännön opetuskielen kanssa. Paitsi että maan korkeimmat hallintovirkamiehet suhtautuivat suomenkielisiin oppikouluihin kielteisesti, vallitsi Suomessa 1850-luvulla tiukka suomenkielistä julkaisemista koskenut sensuuri (Neuvonen 2018, 114–119). Vallitsevissa oloissa oli tärkeintä, että koulu tuli perustetuksi (Jyväskylän osalta Lempinen 1993, 35). Toisaalta voi todeta, että etenkin Joensuun yläalkeiskoulua koskeneessa vuoden 1852 anomuksessa perustelut lähtivät rahvaan koulutusmahdollisuuksien sijaan alueen (ruotsinkielisen) säätyläistön tarpeista ja heidän jälkeläistensä kouluttamisesta eli vallitsevan yhteiskuntajärjestyksen säilyttämisestä ja suomenkielisten alueiden säätyläistön aseman vahvistamisesta koko sivistyneistön sisällä (ks. Liikanen 1995, 115). Tätä osoitti anomuksen viittaus alenevaan säätykiertoon, jonka vuoksi säätyläissuvut ”usein ensimmäisessä, niin toisinaan vielä toisessakin polvessa ovat muodostuneet säätyläishenkilön ja talonpojan surkuteltavaksi välimuodoksi” (Ruutu 1940, 372).

Finlands Allmänna Tidning -lehdessä 13.6.1861 julkaistussa kirjoituksessaan Något om skolväsendet i Karelen Europaeus (nimimerkki E – s.) kyllä mainitsi Joensuuta ympäröivän maaseudun 6 000–7 000 kouluikäistä rahvaan poikaa (allmogesöner), mutta kirjoituksen päähuomio on sää-

tyläisluokan mahdollisuuksissa kouluttaa poikiaan sekä alueen kasvavassa virkamiesten tarpeessa:

[S]eudulla on nyt jo 500 säätyläisluokkaan kuuluvaa ihmistä, joilla ei suurelta osin ole ollut varaa maksaa lastensa koulutusta kauempana, mutta antaisivat kyllä poikansa lähellä sijaitsevaan kouluun, jossa humanistisen koulutuksen alku olisi mahdollista saada. [--] Lisäksi on vuosittain kasvava virkamiespula, varsinkin opetuskunnan laajenemisen myötä, mikä tekee yläalkeiskoulun tarpeen Karjalassa yhä tuntuammaksi.⁷

Tammikuun valiokunnassa 13.2.1862 yläalkeiskoulun puolesta pitämässä puheenvuorossa ja pappissäädystä 13.10.1863 tekemässä anomusesityksessä A. J. Europaeuksen koulua koskeva argumentointi muuttui. Keskiössä eivät olleet enää säädyn intressit, vaan perusteluissa korostui kansallisen ja alueellisen tilan vahvistaminen. Europaeuksen kulttuurifennomaanisissa puheenvuoroissa korostui Karjalan merkitys suomalaiskansallisen identiteetin rakentamisessa. Europaeus pyrki osoittamaan koulun laajaa vaikutuspiiriä sekä alueen merkitystä suomalaiselle kansalliselle kulttuurille.

Sillä maakunnalla, johonka minä kuulun, s. o. Karjalan eli entisen Käkisalmen läänillä, on noin kaksisataa tuhatta asukasta, mutta ei yhtään yli-alkeiskoulua ja se on kumminkin se maa jossa kenties Suomen kansan enemmistön kätkyt on ollut ja josta suomalainen runo ja satu on syntyään, jotka niin paljon oivat auttaneet kohoittamaan Suomen kansan itsenäis-tuntoa (Tammikuun valtiokunta 13.2.1862, 352).

⁷ ”[--] landet nu redan räknar omkring 500 personer härande till ständs personsklassen, hvilka till en betydlig del icke mäkt bekosta sina barns indervisning på längre avstånd, men nog skulle låta sina söner bivista ett i närheten varande läroverk, der början till humanistisk bildning kunde vinnas. [--] Härtill kommer att den årligen tilltagande bristen på tjenstemän, isynnerhet hvad lärostandet vidgar, gör behovet av ett högre elementarläroverk i Karelen allt mera kännbart.”

Europaeuksen lausumassa tuli esiin rovestin kiinnostus Kalevalaa ja Suomen kansan muinaista historiaa kohtaan (ks. Petersen-Jessen 1986, 104–109). Vaikka hän kantoi huolta virkamiesten puutteesta paikallistasolla, näki hän koulun laajasti kulttuurisena ja kansallisena kysymyksenä.

Kouluhanke liittyi myös porvariston pyrkimyksiin edistää kauppaa ja teollisuutta ja vahvistaa nousevan keskiluokan asemaa, mikä korosti Pohjois-Karjalan merkitystä vähitellen muodostuvana talousalueena. Joensuu-lainen kauppias Petter Parviainen jätti porvarissäädystä 23.10.1863 (145–145) pitämässään puheenvuorossa oven auki sekä oppi- että reaalikoululle:

Suomen itäosassa, joka on kuitenkin rajamaa ja joka tarvitsee siten enemmän hoitoa, ei ole yhtään korkeampaa oppilaitosta eikä myöskään reaalikoulua. Tällaisessa tilanteessa ei olisi suinkaan outoa, jos tämä osa maata jää jälkeen eikä pystyisi seuraamaan muuta Suomea sivistyksen tiellä. Mitä kauemmin Itä-Suomi pidetään ilman oppi- ja reaalikouluja, sitä mahdottomampaa on vapauttaa tämä osa maata ulkomaisen teollisuuden kahleista⁸.

Parviaisen anomuksessa koulun perustaminen näyttäytyi niin alueen elinkeinoelämää kuin kansakunnan yhtenäisyyttä tukevana hankkeena. Anomuksessa viitattiin alueen asemaan erityishuomiota tarvitsevana rajamaana ja sen erottautumiseen venäläisestä kulttuuripiiristä kohti läntistä Suomea. Pohjois-Karjala ei 1860-luvun alun oppikoulua koskeneissa lausunnoissa kuitenkaan vielä hahmottunut tarkasti rajattuna aluekokonaisuutena (Pohjois-Karjalana), vaan edustajat puhuivat alueesta vaihtelevasti esimerkiksi Itä-Suomena, Karjalana, entisenä Käkisalmen lääninä tai Kuopion lääniin kuuluvana Karjalana. Käsitys alueesta kansakuntaan kuuluvana, mutta samalla ympäröivistä alueista erottuvana kokonaisuutena oli kui-

⁸ I östra delen af Finland, hvilken dock är ett gränsland och således mera I behof af omvårdnad, finnes ingen enda högre läroanstalt och ej heller någon realskola. Vid sådant förhållande vore det ingalunda besynnerlighet om denna landsort blefve efter och icke mäktade följa det öfriga Finland på civilisationens väg. Ju längre östra Finland hålles fjerran ifrån lärdoms- och realskolor, desto omöjligare blifver det att frigöra denna landsort ifrån den utländska industrins band.

tenkin olemassa ja sitä oli ryhdytty käyttämään koulukeskustelun argumentoinnissa.

Vuosien 1863–1864 valtiopäivillä Joensuun yläalkeiskoulu oli edelleen porvareiden ja papiston hanke. Suomen kielen asema oli kuitenkin saanut valistuneimpien talonpoikien huomion. Etenkin virkakielikysymys oli synnyttänyt aktiivisuutta, jonka seurauksena kaksi Savon ja Oulun seudun talonpojista muodostettua lähetystä vierailivat keisarin luona Pietarissa vuosina 1861 ja 1863 (Rommi & Pohls 1989, 78–79; Suomen Kuvalehti 12.7.1930). Pohjois-Karjalassa Kontiolahdella laadittiin talollinen Antti Puhakan (1816–1893) johdolla kirjallinen lausunto, jossa pitäjän asukkaat vastustivat vuoden 1862 komitean lausuntoja suomen kielen kehittymättömyydestä ja suomenkielisen kansanosan alhaisesta sivistystasosta (Sivonen 2006, 309). Puhakka osallistui 1862 Tammikuun valiokuntaan sekä vuosien 1863–1882 valtiopäiville, mutta oli myös tunnettu talonpoikaisrunoilija. Säädyssään Puhakka edusti useiden muiden itäsuomalaisten edustajien tapaan ajalleen varsin vapaamielistä ajattelua ja kannatti esimerkiksi koulu- ja kirkkohallinnon erottamista toisistaan (Hytönen 1926, 230–234; Karjalatar 7.4.1893; Tammikuun valiokunta 3.2.1862, 190).

Europaeuksen valtiopäivillä 13.10.1863 esittämä anomus (Pappissäädyn ptk, 161–162) sai pappissäädyn lisäksi talonpoikais- ja aatelissäädyn tuen, mutta porvarissääty ei myöntynyt hankkeelle. Senaatin enemmistö piti neliluokkaista porvarikoulua Joensuulle parhaana vaihtoehtona, mutta koululaitoksen kehittäjänä tunnetun kirkollisasianpäällikkö Harald Victor Furuohjelman ja kenraalikuvernööri Platon Rokassowskin mielipide ratkaisi asian. Näin syntyi päätös suomenkielisen neliluokkaisen Joensuun yläalkeiskoulun perustamisesta syksystä 1865 alkaen.

Oppikoulukysymys politisoituu

Koulupoliittisen ilmapiirin kiristyminen 1860-luvun loppua kohden tuli Joensuussa todeksi keväällä 1870, jolloin kouluylivaltuutuksen ylitarkastaja Julius Bergroth vieraili paikkakunnalla. Bergroth toi mukanaan kouluylivaltuutuksen epävirallisen esityksen kaupungin yläalkeiskoulun muuttamisesta reaalikouluksi. (Uusi Suometar 4.4.1870.) Kouluylivaltuutuksen pääjohtaja Casimir von Kothen oli todennut, että reaalikoulu korjaisi erehdyksen, mikä opillisen koulun sijoittaminen Joensuuhun oli ollut. Laajemmin ehdotus kuvasti säätyläistössä vielä vallalla ollutta käsitystä oppikoulujen soveltumattomuudesta alemmille yhteiskuntaluokille. Toki kyse ei ollut vain sosiaalisesta arroganssista, vaan von Kothen piti porvarisluokan syntyä maan taloudelliselle kehitykselle tärkeänä ja näki kaupunkikaupunki Joensuussa tässä suhteessa potentiaalia. (Härkönen 1982, 36, 42–44.)

Huhut reaalikoulusta saivat lisää kantoa seuraavana vuonna, jolloin tietoja kouluylivaltuutuksen ja senaatin suunnittelemissa koulujen lakkauttamisista kulkeutui Joensuuhun. Esitettiin, että suomenkielisiä oppikouluja tuli perustaa vain suomenkielistä säätyläistöä varten, säädystä toiseen siirtymistä tuli ehkäistä ja ettei suomenkielisen opetuksen kehittäminen kuulunut valtion tehtäviin. Tässä asenneilmapiirissä muun muassa normaalilyseon suomalainen osasto siirrettiin Hämeenlinnaan (1873) ja Savonlinnan yläalkeiskoulu lakkautettiin ja korvattiin reaalikoululla (1877). Joensuussa pidettiin tärkeänä säilyttää vasta kuusi vuotta toiminnassa ollut yläalkeiskoulu, vaikka se saisi rinnalleen reaalikoulun. Perusteluissa kiinnitettiin huomiota kaupungin vesiliikenteellisesti keskeiseen sijaintiin sekä laajaan vaikutusalueeseen. ”Katsotaan, ettei mitään syytä kaupungin oppilaitoksen lakkauttamiselle ole, sillä oppilasmäärä on jo ennestään suuri ja sijaitsee Joensuun kaupunki Pielisjoen suulla, mihin yhdistyvät eräät maan suurimmista vesistöistä, mikä tekee siitä ympäröivän 120 000 asukkaasta koostuvan väestön keskipisteen”⁹ (Helsingfors Dagbladet 16.6.1871). Joensuun neliluokkaista yläalkeiskoulua ei muutettu reaalikouluksi, vaan uuden koulujärjestyksen mukaisesti sen nimi vaihtui 1874 Joensuun lyseoksi.

⁹ Någon anledning till en sådan indragning af läroverket har i staden borde, tycker man, icke förefinnas, då utom det redan stora elevenalet, staden Joensuu för sitt läge vid Pielis elf, som förenar några af landets största vattendrag, utgör centralpunkten för en kringliggande befolkning af ungefär 120 000 menniskor.

Vuonna 1870 kuollut A. J. Europaeus ei ollut enää koulua puolustamassa, mutta pikkukaupungin suomenmielisten ryhmittymä alkoi tiivistyä yläalkeiskoulun opettajakunnan ja 1874 perustetun sanomalehti Karjalattaren ympärille. Lehden suomenmielisyys vahvistui etenkin päätoimittaja Antti Rynnäsen kaudella vuodesta 1883 lähtien. (Aho 1985, 478–485.) Fennomaaniaatteen ja kansanvalistushengen leviämässä pääkaupungista maakuntaan vaikutti 1870-luvun alusta lähtien Savo-karjalainen osakunta. Toisaalta vaikutteet kulkivat myös toiseen suuntaan. Suomenkielisiltä alueilta opintoihin lähteneet nuoret, yhä useammin talonpoikaistaustaiset, toivat ylioppilaspireihin kansanomaisuutta ja konkretisoivat yhteyttä suomen kieleen. (Ruutu 1939, 40–58.) Rovasti Europaeuksen poika Matti Äyräpää (1852–1928) oli 1870-luvulla Savo-karjalaisen osakunnan keskushenkilöitä ja toimi muun muassa osakunnan kuraattorina ja ylioppilaskunnan puheenjohtajana. Äyräpään ja läheisen ystävänsä Simananien kartanon pojan Karl Adolf Hällströmin ympärille muodostui Helsingissä 1870-luvun alussa niin kutsuttu Liperiläinen yhtiö¹⁰, joka korosti kieliasiaa ja yhteyttä kansaan. Pohjoiskarjalaiset osakuntalaiset lukeutuivat 1870-luvun fennomaanien nuorempaan ryhmittymään, joka Yrjö Koskisen johdolla otti askeleen kohti ”vanhoja fennejä” jyrkempiä suomen kielen liittyneitä tavoitteita. (Ruutu 1939, 45, 184–185; Saarenheimo 2001; Ruutu 1937; Suolahti 1940, 101–102, 141–146.)

Vaikka osakuntalaisten käytännön toiminta kotimaakunnassa keskittyi lähinnä kansakouluun levittämiseen, kansanomaisten luentojen pitämiseen, kansankirjastojen perustamiseen ja valistushenkisten kansanjuhlien järjestämiseen, osoittaa se, että alueelta oli kiinteät yhteydet maan johtaviin ja äännekkäimpiin fennomaanipireihin. Sivistyneistöverkostojen välityksellä myös etäällä pääkaupungista ja suomalaisuusliikkeen ydinalueista sijainneet seudut pääsivät jo varhain kosketuksiin uusien aatevirtausten kanssa. Ylä-Karjalassa Nurmeksen seudulla keskeisimpiä kansanvalistuksen ja suomen kielen edistäjiä oli valtiopäivämies, lukkari Heikki Han-

nikainen (1816–1878), jolla oli kytköksiä suomalaisuuspiireihin etenkin veljensä, Savo-Karjalaisen osakunnan ja Viipurin fennomaaniryhmittymään kuuluneen kirjailijan, toimittajan ja maanmittarin Pietari Hannikaisen kautta (Kiuru 2004; Koskivirta 2014, 378–398; Kohtamäki 1959). Hannikainen ehti ennen kuolemaansa osallistua vain 1877–1878 valtiopäiville, mutta osoittautui vakuuttavaksi puhujaksi.

Kansanvalistustoiminnan laajeneminen ja talonpoikaiston aktivoituminen suomalaisuusliikkeessä ruokkivat oppikoulukysymyksen politisoitumista. Tavoite Joensuun yläalkeiskoulun laajentamisesta yliopistoon johtavaksi oppilaitokseksi nousi julkisuuteen samoihin aikoihin koulun lakkauttamissuunnitelmien kanssa. Elettiin koulupoliittisesti kiihkeitä vuosia, ja etenkin vuoden 1872 valtiopäivät tunnetaan lukuisista suomenkielistä koulutusta puolustavista kannanotoistaan. Toisin kuin edellisellä vuosikymmenellä, pohjoiskarjalaiset talonpoikaissäädyn valtiopäivämiehet ottivat 1870-luvun valtiopäivillä kantaa paitsi suomen kielen asemaan koulukielenä yleensä, myös Joensuun yläalkeiskoulun laajentamiseen. Merkillä pantavaa kuitenkin on, että yläalkeiskoulun puolesta puhuivat tässä vaiheessa nimenomaan Joensuussa ja sen lähipitäjissä asuneet edustajat, talollisista kontiolahtelainen Antti Puhakka.

Joensuun osalta koettiin torjuntavoitto, sillä yläalkeiskoulua ei lakkautettu ja keskustelu koulun laajentamisesta saattoi jatkua. Fennomaanien näyttävät kouluoffensiivit ja esiintyminen olivat osoittaneet liikkeen kannatuksen laajuuden ja vahvistaneet sen poliittista valtaa, mutta taistelu suomenkielisestä koulutuksesta eteni koulu kerrallaan. (Rommi & Pohls 1989, 96–97.) Joensuun lyseoon liittynyt vaikuttamistyö jatkui valtiopäivien välillä kulisissa. Joensuun porvaristo ajoi koulun laajentamista omia teitään ja lähetti vuonna 1875 kauppaneuvos Frithiof Neppenströmin Helsinkiin keskustelemaan senaatin jäsenten kanssa. Joensuun porvariston aloitteellisuutta kuvaa, että anomuksensa tueksi kaupunki lupasi osallistua koulurakennuksen kustannuksiin 30 000 ja kauppias Petter Parviainen 3 000 markalla. Koulutontista kaupunki oli antanut lupauksen jo 1850-luvun alussa. Lisäksi senaatille laadittiin pormestari Johan Alfred Nysténin johdolla erillinen anomus, johon yhtyivät myös Enon, Kiihtelysvaaran, Nur-

¹⁰ Ryhmään kuului muitakin lähiseudun ylioppilaita, kuten talollisen pojat Olli Tiilikainen ja Paavo Martikainen Liperistä, teologian opiskelija ja myöhemmin kirjailijana tunnettu Juho Reijonen Nurmeksesta sekä Hankasalmen kirkkoherrana sittemmin toiminut Juho Tanskanen Polvijärveltä.

meksen, Ruskealan ja Rääkkylän kunnat. Syksyllä 1878 senaatin painostusta jatkoi lähetystö, johon kuuluivat ylimetsänhoitaja K. J. Relander ja kaupungin johtaviin käsityöläisiin lukeutunut J. Sorsén. (Könönen 1904, 423–425.)

Kansa alueellisten hankkeiden perusteluissa

Oppikoulukeskustelun politisoitumista ilmensi käsitteen ”kansa” ilmaantuminen pohjoiskarjalaisten talonpoikaisedustajien retoriikkaan 1870-luvun valtiopäivillä. Yrjö Koskisen kirjoituksissa käsite oli 1860-luvun kuluessa saanut merkityksen, jolla ei viitattu vain kansallis-kulttuurisiin ominaisuuksiin, vaan jossa kansa nähtiin toimijana, jolla oli oma tahto ja jonka edistymisestä valtion kehitys oli riippuvainen. Koskislaisen fennomanian kansakäsitykseen ei kuitenkaan sisällynyt ajatusta kansan joukko-voimasta tai rahvaan laajamittaisesta yhteiskunnallisesta noususta. Kansan tahto välittyi seuratoiminnasta, ja sivistyneistön tehtävänä oli edustaa kansaa. (Liikanen 2003; Konttinen 1991, 188; Kempinen 2001, 153.)

Fennomania tarvitsi mallitalonpoikia, joiden perikuvia pohjoiskarjalaiset Antti Puhakka ja Heikki Hannikainen olivat. Etenkin Hannikainen viljeli puheissaan Koskisen mallin mukaista kansaretoriikkaa. ”Vieras kieli, johon kaikki sivistys ennen oli puettu, on tullut riittämättömäksi täyttämään kansan tarvista. Kansan suuri joukko, nimittäin 6/7 osaa koko maan asukkaista, ei ole enää niin kuin joku vuosisata sitten paljaita talonpoikia, joiden elämänriennot olisivat supistetut pienten talojensa ahtaaseen piiriin” (Talonpoikaissäädyn ptk 20.2.1872). Evästyksessään vuoden 1877 valtiopäiville sanomalehti Karjalatar puolestaan sovelsi fennomaanien nuoren polven suosimaa ”7/8-osapolitiikkaa” ja huomautti seudun osallistuvan muiden seutujen tavoin oppikoulujen ylläpitämiseen. Sen mukaan oli epäoikeudenmukaista, ”[k]un suomalainen kansa saa kyllä kustantaa oppikouluja, waan kielellisistä syistä owat sen owet suljetut heidän lapsillensa [-]” (Karjalatar 19.1.1877). Karjalattaren kirjoituksessa kansalla esitettiin olevan sekä velvollisuuksia että oikeuksia.

Fennomaanien perimmäiset käsitykset yhteiskuntajärjestyksen säilyttämisestä heijastuvat 1870-luvun teksteissä. Heikki Ylikangas (1993, 130) on todennut fennomaaniliikkeen johdossa olleen oppineiston työskennelleen talonpoikaiston ja keskiluokan, ei yhteiskunnan alimpien sosiaaliryhmien, tukena. Joensuun koulukeskustelussa oikeus koulutukseen nähtiin molemmille kieliryhmille ja kaikille neljälle säädylle kuuluvana kansalaisoikeutena, mutta maata omistamattoman rahvaan tarpeista ei juuri puhuttu. Antti Puhakka esiintyi alkeisopistojen opetuskieltä ja uusien lyseoiden perustamista koskeneessa keskustelussa 20.2.1877 nimenomaan talollisluokan edustajana: ”[O]nko nämä talonpojat tunnustettavat ihmisiksi ja eiköhän niillä pitäisi olla vapaa tahto mennä kansakouluun taikka oppikouluun” (Talonpoikaissäädyn ptk, 219). Heikki Hannikainen puolestaan kiinnitti varakkaiden talonpoikien ohella huomiota nousevan keskiluokan (kauppiaat, käsityöläiset, tehtaanomistajat, kansakoulunopettajat) koulutustarpeisiin. ”Mikä ennen oli vain virkamiesten ja heidän perheidensä erikoisena omaisuutena, on levennyt välttämättömäksi tarpeeksi, lukeuttomiiin muihin perheisiin. Vieras kieli, johon kaikki sivistys ennen oli puettu, on tullut riittämättömäksi täyttämään kansan tarvista” (Talonpoikaissäädyn ptk 20.2.1877, 215–217).

Puhakka ja Hannikainen korostivat kansan tarvetta ja halua sivistykseen. Risto J. Turunen (2016, 28–30) pitää sivistys-sanaa 1800-luvun jälkipuolen yhteiskunnallisen keskustelun yhtenä avainkäsitteenä niin laadullisesti kuin määrällisesti. Sen esiintymistiheys oli Turusen mukaan suurimmillaan 1860- ja 1870-luvuilla, mihin osaltaan vaikutti juuri oppikouluky-symyksen laaja käsittely julkisuudessa. Snellman oli sanoittanut ajatuksen kansallisesta sivistyksestä, joka piti sisällään yksilön opillisen tason, mutta joka kiinnittyi myös kansalliseen kehittymiseen ja jalostumiseen. (Väyrynen 2007, 151–153; Kokko 2010, 14–17.)

Vielä 1870-luvun valtiopäivillä pohjoiskarjalaiset edustajat puhuivat sivistyksestä lähinnä ensin mainitusta näkökulmasta: sivistystä pidetään alueen talonpoikien (kansan) oikeutena ja koulujen puutetta ensisijaisesti yksilötason ongelmana. Antti Puhakan pyyntöesityksessä yksilöt, ”älykkäät ja nerokkaat lapset” muodostavat kuitenkin koko maakunnan sivistyspoten-

tiaalinen. Maaseudun nuorten opinhaluun ja -kykyyn vetoaminen on sellaisenaan osa suomalaisen koulupoliittisen puheen jatkumoa ja tuttu esimerkiksi peruskoulua koskevasta keskustelusta (Kettunen ym. 2012, 27).

Joensuun koulu on tarpeen ja hyvinkin tarpeen meille karjalaisille, jotka luulemme semmoiseen oppikouluun lähettävämme yhtä älykkäitä ja nerokkaita lapsia kuin yksikään muukin maakunta Suomessa. Mutta sitte Joensuu neljä luokkaa käytyänsä ei suuri osa oppilaita varain puutteessa jaksa muuttaa kolmenkymmenen peninkulman päässä olevaan kymnaasiin opiskelemistansa jatkamaan vaan täytyy niiden tukahuttaa opinhalunsa ja joutua mikä miksikin puolitekoiseksi virkailiaksi. Tämä on surkea seikka. (Antti Puhakka, Talonpoikaissäädyn ptk 7.3.1872, 155–157.)

Oppikoulupuheenvuoroissa voikin 1870-luvun lopulla nähdä muutoksen, jossa alueellisten hankkeiden perusteluissa siirrytään talonpoikaiston sivistystarpeista kohti kansakunnan tulevaisuuteen viittaavaa retoriikkaa. Heinäkuun 9. päivänä 1879 Pielisjoen kanavan avajaisjuhlassa joukko ”Itä-Suomen miehiä”¹¹ oli valtion toimia vauhdittaakseen päättänyt yksityisin varoin laajentaa lyseota yhdellä lisäluokalla (5. luokka). Keisari antoi hankkeelle siunauksensa maaliskuussa 1880 (Karjalatar 26.3.1880). Lisäluokkahanketta pohjustanut nimimerkki L. (oletettavasti valtiopäiväedustaja Pekka Leppänen) kirjoitti Karjalattaressa 6.6.1879: ”[–] sillä tässä ei ole kyseessä mikään vähäarvoisempi kuin uhraus isänmaan alttarille, joka alttari on totisesti meidän oma, on, semmoisissa oloissa kuin meidän owat, tosi suomalaisuuden kaswattamisen, wirkistämisen, woimistamisen wälttämätön ehto. Sen awulla woimme rientää eteenpäin, eteenpäin siwistyksen ja eteenpäin kansallisen warttumisen alalla.”

Pekka Leppänen (1855–1911) oli kiihtelysvaaralainen maanviljelijä ja kauppias, joka osallistui valtiopäiville vuosina 1882–1894 ja 1899–1900. Hän toimi aktiivisesti raittiusliikkeessä ja oli perustamassa sellaisia Pohjois-Karjalan maakunnan taloudellisen ja henkisen yhtenäisyyden kan-

nalta tärkeitä organisaatioita kuin Pohjois-Karjalan maanviljelysseura ja Pohjois-Karjalan kansanopisto. (Hytönen 1926, 163–164; Karjalatar 12.12.1911.) Toinen paikallisesta talonpoikaistosta noussut vaikuttajahahmo oli lyseon yksityisen luokan ylläpitäjiin kuulunut kollega ja sittemmin Kontiolahden ja Joensuun kirkkoherra Henrik Piipponen (1843–1922), hänkin Kiihtelysvaarasta. Piipponen oli sivistyspyrintöjen monitoimimies, joka oli perustamassa Joensuun ensimmäistä sanomalehteä Karjalatarta sekä lukutupaa, kirjastoa ja kansakoulua. Pappissäädyn valtiopäiväedustajana Piipponen toimi vuosina 1891–1897 ja 1899. Hän lukeutui papiston uuteen keskiluokkaiseen sukupolveen, joka ei tullut vanhoista pappisvuista ja jonka asema perustui säädyn sijaan yliopistosivistykseen (Klinge 2006, 476–483.)

Leppänen ja Piipponen olivat ensimmäistä sukupolvea, joka kykeni kansanliikkeiden ja järjestöjen kautta vaikuttamaan alueensa kehitykseen. Vaikka Leppäsen ja Piipposen asemoitumista suomalaisuusliikkeen haajaannuksessa ei voikaan selvästi osoittaa, on heidän puheenvuoroistaan ja henkilöhistoriastaan luettavissa kallistuminen kohti 1880-luvulta lähtien muodostunutta fennomaanien oppositiota joka, toisin kuin Koskisen johtamat fennomaanit, haki tukea maaseudun joukkotoiminnasta ja jolle kansa ei ollut vain holhousta tarvitseva, vaan myös yksilöllisesti toimiva subjekti. Etenkin Piipposta voi pitää myös sosiaalisen fennomanian edustajana, joka yhteiskunnallisten uudistusten kautta pyrki parantamaan esimerkiksi naisten ja vähävaraisten koulutusmahdollisuuksia ja jolle suomen kielen edistäminen oli vain yksi tavoite muiden joukossa. (Rommi & Pohls 1989, 115–118; Vares 2000, 31, 39.) Tästä ei ollut enää pitkä matka 1890-luvulla kiteytyneeseen nuorsuomalaisuuteen, joka sai monet itäsuomalaiset valtiopäiväedustajat kannattajikseen ja jonka piirissä esimerkiksi nuorisoseuraliike ja avoin venäläistämistoimien vastustaminen kehittyivät vuosisadan vaihteessa. Vesa Vares selittää nuorsuomalaisuuden painottumista juuri Itä- ja Pohjois-Suomeen alueen läntistä Suomea matalammilla sosiaalisilla eroilla (Vares 2000, 53–54).

¹¹ Koulun ylläpitäjiksi mainitaan lyseon rehtori Axel Walle, kollegat Henrik Piipponen ja J. M. Alopaeus, kauppias Petter Parviainen sekä räätäli J. Sorsén.

Aluetietoisuus vahvistuu, valtiosuhde tiivistyy

Lisäluokkahankkeen yhteydessä lyseokysymys ryhdyttiin esittämään paitisi kansalliseen tulevaisuuteen vaikuttavana myös korostetun alueellisena. Maaseutukirjeitä lähetettiin ja arpajaisia ja tilaisuuksia asian hyväksi pidettiin ainakin Juuassa, Kiihtelysvaarassa, Värtsilässä, Ilomantsissa ja Pielisjärvellä. Joensuun lyseon laajentamisessa oli kyse maakunnan tulevaisuudesta. ”[R]iippuu tämän asian toteuttamisesta koko kauniin pohjois-Karjalamme tulevaisuus [--]”, kirjoitti ”Koito” Karjalattaessa 16.1.1880. Samaan aikaan maakunnan edustajat laativat yhteisiä lyseon laajentamista kannattavia anomusesityksiä, mikä todisti osaltaan, että alue miellettiin kokonaisuudeksi, jolla oli yhteisiä intressejä. Joensuun lyseon laajentaminen ja Pielisjoen kanavan rakentaminen olivat teemoja, jotka sitoivat aluetta yhteen ja joiden myötä Pohjois-Karjala-käsitteen käyttö sanomalehdistössä alkoi yleistyä (Kuusisto & Merovuo 2021). Toisaalta alueellisia intressejä ajettaessa oli eduksi kyetä osoittamaan hankkeiden merkitys yleisen (kansallisen ja alueellisen) edun kannalta, mikä on politiikan kielessä tyypillinen retorinen keino (Marjanen 2017, 539).

Yksi Pohjois-Karjalan maakunnan erillisyyttä esiin nostanut tekijä oli Joensuun ja Savonlinnan välille 1870- ja 1880-luvun vaihteessa syntynyt kilpailu täysiluokkaisen suomenkielisen lyseon sijoittamisesta. Vaikka suomenkielisen koulutuksen laajentaminen koettiin koko Itä-Suomea yhdistäneeksi asiaksi, synnyttivät toisaalla valtion varojen rajallisuus ja maan poliittisen johdon nihkeys koulujen perustamisessa kissanhännänvetoa Itä-Suomen kaupunkien välille. Kuopion lyseo toimi vuodesta 1872 lähtien kokonaan suomenkielisenä, mutta Mikkelin lyseo oli perustettu 1872 ruotsinkielisenä, Savonlinnan yläalkeiskoulu muutettu 1877 reaalikouluksi ja Lappeenrannassa oli vain 1879 perustettu yksityinen 4-luokkainen lyseo. (Suomen yksityisten oppikoulujen digitaalinen matrikkeli.) Säädöt olivat vuoden 1877 valtiopäivillä jättäneet senaatin ratkaistavaksi suomenkielisen täysluokkaisen lyseon perustamisen Viipurin tai Mikkelin lääneihin, ja tähän kisaan myös Joensuu oli ilmoittautunut mukaan.

Kaupunkien välisessä kilpailuasetelmassa Suomen kielen asemaan tai kansalliseen tulevaisuuteen liittyneet näkökohdat olivat sivuosassa. Sen sijaan välimatkoihin ja väestömääriin liittyvillä tilastoluvuilla luotiin kuvaa alueen laajuudesta ja koulutuksen vaikeasta saavutettavuudesta. Kun kuvailtiin Joensuun koulupiirin kokoa, väestömäärää ja etäisyyttä muista Itä-Suomen kaupungeista sekä alueen koulujen tilaa ja koulutuksen tarvetta, rakennettiin samalla käsitystä erillisestä itäsuomalaisesta talousalueesta¹² – Pohjois-Karjalan maakunnasta – jonka taloudellinen ja sivistyksellinen keskus oli Joensuu. Alueen erityispiirteiden määrittely ja vertailu muihin alueisiin vahvistivat aluetietoisuutta ja kiinnittivät Joensuuta ja Pohjois-Karjalaa osaksi alueiden verkoston muodostamaa kansakuntaa.

Alueen taloudellisen ja poliittisen roolin hahmottuessa oppikoulukeskustelun keskeiseksi teemaksi tuli osoittaa alueellisessa koulutustarjonnassa oleva ”mitä huomattavin aukko” (Talopoikaissäätö 9.2.1885, Antti Waris ym., 255). Tarve suomenkieliselle koulutukselle konkretisoitui Suomen karttaa katsoessa, sillä Kuopion lääneihin kuuluneessa Karjalassa ja koko Itä-Suomessa Kuopiota ja Viipuria lukuun ottamatta ei ollut ainoatakaan yliopistoon johtavaa oppikoulua. Joensuun lyseo oli laajan alueen ainoa korkeampi oppilaitos. Pekka Leppänen (nimimerkki L.) kirjoitti Uudessa Suomettaessa 23.3.1881:

Joensuun lyseo on itäisin [oppikoulu] maassamme. Sen vaikutusala ulottuu Laatokan rannoilta Pielisjärven pohjoisrantaan, maanselän wieremille saakka. Sen koulupiiriä ympäröi Wenäjän raja kenties enemmän kuin 350 wirstan pituudelta, ja lyhin matka tähän rajaan lienee 100 wirstan paikoilla, jolta lawealta alalta kaikki asukkaat eivät voi kääntyä minkään muun kuin Joensuun lyseon puoleen [--].

¹² Moderni, funktionaalinen käsitys maakunnasta nojaa ajatukseen alueen toiminnallisesta keskuksesta ja sen vaikutusalueesta. Funktionaalisilla maakunnilla viitataan historiallisista, kulttuuriin perustuvista maakunnista erottuneisiin talousalueisiin tai talousmaakuntiin, jotka rajautuvat talouden, liikenteen ja muiden yhteiskunnan toimintojen kautta. Kuitenkin myös funktionaalisilla maakunnilla voi olla niiden historiasta ja kulttuurista kumpuavia identiteettialueen piirteitä. (Palomäki 1968, 281; Paasi 1986, 55–56.)

Leppänen korosti kirjoituksessaan myös Joensuun lyseon vaikutusalueen sijaintia Venäjän rajan tuntumassa, mikä viittaa ajatukseen Suomen puoleisesta Karjalasta eräänlaisena etuvartiona venäläisiä kulttuurivaikutteita vastaan. Samantapaisiin argumentteihin, tosin vielä suuremmin, oli vedotu hieman aiemmin Sortavalan seminaarin perustamisen (1880) yhteydessä (Lehikoinen 1970, 9–12).

Joensuun lyseon laajentamiseen liittyneen keskustelun elementit olivat hyvin samankaltaisia kuin yli puoli vuosisataa myöhemmin 1950- ja 1960-luvulla, jolloin Itä-Suomen kaupunkien korkeakoulusta käymä kamppailu vahvisti uuden Pohjois-Karjalan läänin identiteettiä. Molemmissa perustelut liittyivät sijaintipaikan sopivuuteen, Itä-Suomen alueellisiin painopisteisiin ja kysymyksessä olevan kaupungin sijaintiin suhteessa Helsinkiin ja muihin koulutuskeskittyymiin. Molemmissa tapauksissa julkisuuden hyödyntäminen, verkostoituminen ja poliittisiin päättäjiin vaikuttaminen sekä kaupungin taloudellinen sitoutuminen hankkeeseen olivat avainasemassa. (Kuusisto 2023, tulossa.)

Molemmista keskusteluista voi myös tunnistaa piirteitä niin sanotusta kurjuusdiskurssista, jonka juuret vaikuttavat olevan syvällä suomalaisuuteen ja pohjoiskarjalaisuuteen liittyvässä itseymmärryksessä (vrt. Rantanen 1997, 62–66), mutta josta 1800-luvun loppua kohden muodostui aiempaa tietoisempi aluepoliittisen puheen ja aluekehittämisretoriikan voimakeino (Kohvakka 2013, 11). Väestön varattomuus, vaikeat olosuhteet ja osattomuus olivat 1800-luvun lopun oppikoulukseskustelulle tyypillisiä argumentteja. Ne vetosivat päättäjien moraaliin ja pyrkivät osoittamaan, että yläalkeiskoulun laajentaminen ja myöhemmin Joensuun tyttökoulun valtiollistaminen olivat sekä ansaittuja että oikeudenmukaisia toimia. Viitaukset Karjalan historiaan suurvaltojen välisten sotien näyttämönä sekä 1700-luvulle asti jatkuneeseen voittomaan asemaan olivat diskurssille tyypillisiä. Karjalatar kirjoitti 19. elokuuta 1892 tyttökoulun valtiollistamisesta:

Poloinen Pohjois-Karjala on saanut ikänsä ja aikansakin jo kaikkea kokea ja ainoastaan omaa sitkeyttään sen on kiittäminen, milloin

sille on sama Luojan päivä pilkistänyt, joka toisille paikkakunnille heloittaen paistaa. [...] Hikensä ja roponsa se kyllä saa uhrata yhteisen isänmaan onneksi ja menestykseksi. Mutta jokaisesta erityisedusta ja oikeudesta sen on täytynyt viimeiseen asti tinkiä ja odottaa.

Oppikoulukseskusteluun liittyneen kurjuusdiskurssin avainkäsite oli alueellinen oikeudenmukaisuus. Karjalan kuvattiin jääneen kautta historian osattomaksi koulutuksesta ja ylipäätään nähtiin, että Karjalaa ja Itä-Suomea oli kohdeltu monin tavoin epäoikeudenmukaisesti verrattuna vauraana ja hyvinvoivana pidettyyn Länsi- ja Etelä-Suomeen. Oikeudenmukaisen kohtelun vaade kohdistui nimenomaan valtioon ja sen päättäviin elimiin. Ylä- ja Ala-Karjalan tuomiokuntia edustaneiden Antti Wariksen, Mikko Heikuran, Pekka Leppäsen, Aksel Branderin sekä Sortavalan tuomiokuntaa edustaneen Kaarle Teittisen anomusesityksessä 9.2.1885 ei ollut kyse enää suomenkielisten oikeuksista vaan nimenomaan alueellisesta tasapuolisuudesta:

Kun vuosien 1877–1878 lausuman toiveen mukaan on melkoinen määrä uusia suomenkielisiä oppikouluja eri osiin perustettu ja siten tasapuolisuutta noudatettu, niin sitä suuremmalla syyllä rohkenevat allekirjoittajat toivoa, että nyt koossa olevat maan Korkea-arvoiset säädyt ottavat tämän Pohjois-Karjalan hartahimman toiveen arvoisaan huomionsa ja käyttävät sitä tutkiessansa, niin kuin vuosien 1877–78 säädyt, ikuisen oikeuden pettämätöntä asetta: tasapuolisuutta.

Valtiokeskeisyys oli osa fennomaanien politiikkaa, mikä alleviivasi valtion asemaa myös oppikoulukseskustelussa (vrt. Alapuro 1988, 92; Alapuro 1987 & Stenius, 12–14). Valtion rooli oli 1880-luvulle tultaessa muutoksessa. Suomen korkein hallintoelin senaatti oli 1860-luvun alun jälkeen kasvattanut valtaansa ja siitä oli kehittynyt aktiivinen poliittinen toimija ja aloitteentekijä pelkän rahakirstunvartijan tai lainsäädäntöön liittyvien kysymysten käsittelijän sijaan. (Jussila 2004, 372–384.) Pohjois-Karjalan kaltaisessa periferiassa, jossa esimerkiksi talouden ja infrastruktuurin rakenteiden kehitys oli vasta alussa, vahva ja toimielias valtio nähtiin etuna.

Valtiolla uskottiin olevan välineitä vaikuttaa alueen kehitykseen, mutta valtiolla oli myös alueeseen kohdistuneita vastuita ja velvollisuuksia, mitä toki selitti myös voimistuva riippuvuussuhde. Valtiokeskeisyys ei kuitenkaan koskenut automaattisesti kaikkia syrjäisiä alueita, vaan diskurssi on saattanut olla hyvin toisenlainen esimerkiksi taloudellisesti Ruotsiin suuntautuneella Pohjanmaalla, jonne kehittyi muusta Suomesta kulttuurisesti hyvin erillinen, itsetietoinen ja konservatiivinen maakuntahenki (esim. Alapuro 1988, 122–124).

Alueen ja valtion rakentaminen kävivät oppikoulukeskustelussa jatkuvaa vuoropuhelua. Samaan ilmiöön on 1960-luvun osalta kiinnittänyt huomiota Mikko Kohvakka (2016, 64–66; 2013, 7, 10–11, 13), joka on tutkinut korkeakoulujen perustamispuheen kansallista ja alueellista dialektiikkaa. Joensuun korkeakoulun kohdalla puheissa korostuivat alueen historia, uskonto ja kulttuuri, minkä kautta pyrittiin myös kansallisen tilan vahvistamiseen. Toisaalta esillä olivat alueen taloudellinen ja sosiaalinen jälkeenjääneisyys ja konkreettisesti esimerkiksi opettajapula. On kiinnostavaa, että hyvinvointivaltioajatukseen sisältyneen koulutuksellisen (alueellisen) tasa-arvon ja valtiotilan alueellisesti tasapainoisen kehittämisen ja eheyttämisen tavoitteet voi havaita jo 1860–1890-luvun pohjoiskarjalaisessa oppikoulukeskustelussa.

Kansallinen retoriikkaa taka-alalle

Pohjoiskarjalaiset edustajat pitivät Joensuun lyseon laajentamisasiaa aktiivisesti esillä vuosien 1883 ja 1885 valtiopäivillä samalla kun kulisseyttä tehtiin suoraan senaatin jäseniin kohdistunutta vaikuttamistyötä. Lopulta senaatti antoi vuonna 1889 määräyksen Joensuun lyseon laajentamisesta 8-luokkaiseksi klassilliseksi lyseoksi. Tämän jälkeen maakunnallinen huomio siirtyi oppikoulujen osalta Joensuun tyttökoulun valtiollistamiseen ja Nurmeksen yhteiskoulun perustamiseen.

Joensuun tyttökoulu oli perustettu 1865 yksityisenä ruotsinkielisenä Privata Fruntimmersskolan i Joensuu -nimisenä kouluna. Koulun valtiol-

listaminen nousi vakavasti esiin vasta 1880-luvun alkuvuosina koulun suomenkielistymisen myötä ja yksityisen ylläpidon käydessä yhä raskaammaksi. Samoihin aikoihin senaatissa tapahtuneet muutokset avasivat tien yksityisten tyttökoulujen valtiollistamiselle laajemmin. Päätös Joensuun tyttökoulun valtiollistamisesta syntyi vuoden 1897 valtiopäivillä, ja koulu siirtyi valtion haltuun 1899. Ruotsin kieli poistui koulun pääsyvaatimuksesta vasta vuonna 1904, minkä jälkeen sisäänpääsy kouluun aukeni porvaris- ja sivistyneistöperheitä laajemmille kansalaispiireille. (Kuusisto 2015, 78–81; Salminen 2002, 80–84.)

Tilanne oli 1880-luvulla se, että suurin osa Suomessa toimineista tyttökouluista oli paitsi yksityisiä myös kokonaan tai osittain ruotsinkielisiä. Huolimatta siitä, että Helsingin, Kuopion, Jyväskylän ja Oulun koulut siirtyivät 1887 valtiolle, eivät tyttökoulut juurikaan kiinnostaneet julkista valtaa. Ne saivat poikakouluja pienempiä valtionavustuksia ja niiden opilaskuntaa pyrittiin rajaamaan sekä määrällisesti että sosiaalisesti muun muassa poikakouluja korkeammilla lukukausimaksuilla. (Ketonen 1977.) Joensuun tyttökoulua koskeneissa puheenvuoroissa pääpaino olikin pitkälti eri alueiden ja kaupunkien koulujen saamien valtionapujen vertailussa sekä koulun yksityiseen ylläpitoon liittyneissä konkreettisissa vaikeuksissa:

Kun nykyään maassamme on 6 suomalaista ja 5 ruotsalaista valtion kannattamaa tyttökoulua, niin olisi siihen katsoen, että suomalainen väestö on monta kertaa suurempi ruotsalaista väestöä, ollut kohtuullista ehdottaa, että anotut tyttökoulut otettaisiin valtion huostaan. Mutta kun ruotsinkieliset ovat saaneet kouluja tarpeeksi, niin he nyt tahtovat, ettei suomalaisia kouluja otettaisi valtion huostaan, vaan ainoastaan kannatettaisiin valtionavulla. Täten jäisi vielä Joensuun yksityinen tyttökoulu kituvaan asemaan, sillä niin niukalla valtionavulla, kuin koululla nyt on, täytyy sen asua ahtaassa huoneustossa, maksaa opettajille niukka palkka sekä turvautua yksityisiin uhrauksiin. (Talonpoikaissäädyn ptk 10.4.1894, Pekka Leppänen, 687–688.)

Tyttökouluissa oli poikalyseoita enemmän kyse keski- ja yläluokkalaisesta hankkeesta, johon liittyi naisemansipatorisia elementtejä. Ainakin osa talonpoikaistosta suhtautui tyttöjen kouluttamiseen varauksellisesti, eikä tyttökoulukysymys noussut etenkään vanhasuomalaisten keskuudessa näkyväksi poliittiseksi tavoitteeksi. (ks. Kiuasmaa 1982, 26–27.) Joensuun tyttökoulun yhteydessä koulun kielen merkitystä kansallisena kysymyksenä ei juurikaan korostettu, vaan keskustelu painottui kieliryhmien väliseen vastakkainasetteluun ja oikeuksiin sekä valtion velvollisuuteen osallistua yhtä lailla ruotsin- kuin suomenkielistenkin koulujen kustantamiseen.

Toisaalta maakuntaretoriikka on puheenvuoroissa läsnä aiempia vuosikymmeniä kiteytyneempänä. Karjalattaessa 19.8.1892 julkaistussa kirjoituksessa sävy on valtiopäiväpuheita kiihkeämpi: ”Hikensä ja roponsa se kyllä saa uhrata yhteisen isänmaan onneksi ja menestykseksi. Mutta jokaisesta erikoisedusta ja oikeudesta sen on täytynyt viimeiseen asti tinkiä ja odottaa.” Kirjoittaja sitoo tyttökoulun vaikean tilanteen ”poloisen Pohjois-Karjalan” historiaan ja menneisiin koettelemuksiin ja pyrkii osoittamaan maakunnan oikeutta valtion tarjoamiin resursseihin. Uutta on tietty katkeruus, jolla kirjoittaja kuvaa yhteisen isänmaan hyväksi tehtyjä uhrauksia suhteessa maakunnalle suotuihin etuihin. Ajatusta maakunnallisesta kollektiivisuudesta osoittaa myös Karjalattaren ilmaus, kuinka ”jokainen pohjois-Karjalainen” haluaa tyttökoulun otettavaksi valtion huostaan (Karjalatar 27.3.1897).

Nurmeksessa oppikoulun perustaminen oli Karjalan radan jatkon rinnalla kauppalan tärkein poliittinen tavoite 1890-luvun alun valtiopäivillä. Valtion oppikoulujen perustaminen pieniin kaupunkeihin ei 1890-luvulla saanut lähinnä taloudellisista syistä laajempaa kannatusta, joten monilla paikkakunnilla oppikoulun perustamista ryhdyttiin suunnittelemaan yksityisin tai kunnallisin varoin. Ensijaisena Nurmeksessa pidettiin porvarikoulua, joka tarjoaisi ammattisivistystä ja palvelisi kauppalan elinkeinoelämän tarpeita. Kauppalankokouksen päätöksellä elokuussa 1898 Nurmekseen perustettiin viisiluokkainen reaaliyhteiskoulu. Kauppalalla ei kuitenkaan ollut taloudellisia mahdollisuuksia koulun ylläpitämiseen, eikä koulu saanut paikkakuntalaisten varauksetonta hyväksyntää. Niinpä

koulu siirtyi vuodesta 1903 lähtien kokonaan yksityiselle pohjalle samalla kun se laajeni kahdeksanluokkaiseksi yliopistoon johtavaksi oppikouluksi. Valtion haltuun koulu siirtyi vuonna 1907. (Kuusisto 2022, tulossa.)

Tyttökoulun tavoin Nurmeksen reaaliyhteiskoulu näyttäytyi paikallisena kouluhankkeena, jolla kuitenkin oli laajempi alueellinen merkitys. Puheenvuoroissa vedottiin koulun olevan ”paikkakunnallemme ja koko Pohjois-Karjalalle tarpeellinen laitos” (Karjalatar 30.5.1896) ja Nurmeksen kauppalan olevan ”koko pohjoisimman Pohjois-Karjalan liike-yhteyden keskus” (Juho Pitkänen, talonpoikaissäädyn ptk. 7.2.1891, 137). Alueellisuus ja aluelähtöiset perustelut kulkivat 1890-luvun oppikoulukeskustelussa ikään kuin itsestään selvinä elementteinä ilman kytkentää kansallisen tason poliittisiin päämääriin. Suomalaisuusliikkeen huomio oli 1890-luvulle tultaessa siirtynyt oppikouluista muihin kysymyksiin samalla kun suomenkielisten oppikoulujen tarve ja olemassaolo oli vähitellen tunnus-tettu niin valtakunnallisella kuin alueellisella tasolla.

Johtopäätökset

Artikkelissa on kuvattu, miten 1800-luvun jälkipuolen koulupoliittinen keskustelu rakensi ja määritteli aluetta – tässä tapauksessa Pohjois-Karjalaa – poliittisena tilana osana kansakunnan rakentumisen prosessia. Vaikka lähtökohtana on kuvata kansakunnan rakentumista alhaalta, paikalliselta tasolta, käsin, ei kyse ole vain yksittäisestä maakunnasta. Pyrkimys on ollut osoittaa, että koulupoliitiikalla on ollut keskeinen merkitys alueellisen itseymmärryksen kehittämisessä jo 1800-luvun Suomessa. Toisaalta se, että kouluja vaadittiin ja pidettiin tärkeinä aluetasolla, korosti koulupoliitiikan asemaa valtion rakentamisessa ja kansakunnan integroitumisessa. Näin alueen ja valtion rakentaminen ruokkivat toinen toisiaan, eikä alueellisen ja kansallisen retoriikan ja kehitysaskelten erottaminen kokonaan toisistaan ole mahdollista. Tärkeää on myös huomata, että koulupoliittista keskustelua valtiopäivillä ja sanomalehdissä kävivät yksittäiset ihmiset osana verkostojaan. Tästä syystä artikkelissa on kuvattu paikallisen sivistyneistön ja poliittisten toimijoiden roolia ja vaikutuskanavia keskustelun edetessä.

Perustamisjärjestyksessä Suomen toisen suomenkielisen oppikoulun, Joensuun lyseon, synty ajoittui vaiheeseen, jolloin oppikoululaitoksen kehittämisen oli vasta nousemassa kansallisen huomion kohteeksi. Koulun laajentamiskeskustelun aikana 1870-luvulla oppikoulukysymys oli kuitenkin jo politisoitunut ja kiinnittynyt fennomaanien valtakunnalliseen valtakamppailuun. Joensuun tyttökoulun valtiollistaminen ja Nurmeksen reaaliyhteiskoulu puolestaan näyttäytyivät paikallisina hankkeina, joissa kuitenkin oli sekä aluetta integroivia että yhteiskunnan rakenteita uudistavia elementtejä. Kansallisen politiikan ja yhteiskunnan uudistamisen rinnalla oppikoulukeskustelun kolmantena tasona voidaankin pitää alueiden poliittisen tilan vahvistumista. Vaikka kansallinen ajattelu tuotiin maakuntiin 1860- ja 1870-luvulla ylhäältä käsin sivistyneistön välityksellä ja maan keskusalueilta käsin (Liikanen 1995, 105, 108), sovellettiin sitä aluksi paikallisen oppineiston, sen jälkeen sivistyneiden ja yhteiskunnallisesti aktiivisten taponpoikien ja lopulta 1890-luvulla kansalaisjärjestöjen toimesta alueellisiin tarpeisiin. Alueellistuminen oli prosessi, jota oppikoulukeskustelu osaltaan vei eteenpäin. Alueellisuus puolestaan oli retorinen keino alleviivata paikallisia ja ryhmäkohtaisia poliittisia vaatimuksia. Tutkimusajanjakson loppua kohden alueellisuus muodostui oppikoulupoliittikan lähes itsestään selväksi lähtökohdaksi, joka sellaisenaan ruokki kansallista ajattelua ja kansakunnan yhtenäisyyttä.

Yläalkeiskoulun perustamiskeskustelun alkuvaiheessa 1850-luvulla ja 1860-luvun alussa opetuskielen rooli oli vielä varsin pragmaattinen. Kouluhanke liittyi lähinnä äidinkieleltään ruotsinkielisen säätyläistön tarpeisiin kouluttaa jälkeläisiään, mutta heijasti laajemmin myös alueen instituutioiden kehitystä ja suomea osaavien virkamiesten tarvetta. Kansakunnan kehittämisen perspektiivi oli vielä heikko. Joensuun yläalkeiskoulun perustaminen sinetöityi vuosien 1863–1864 valtiopäivillä tehtyjen pappis- ja porvarissäädyn aloitteiden pohjalta. Kyse oli edelleen leimallisesti sivistyneistön hankkeesta, mutta ilmapiiri kouluhankkeen ympärillä oli muuttunut. Yli viidenkymmenen vuoden tauon jälkeen kokoontuneet valtiopäivät mahdollistivat koulutukseen liittyneen julkisen poliittisen keskustelun samalla kun valtakunnanpoliittinen tilanne oli yhteiskunnallisille uudistuksille aiempaa suotuisampi. Rovasti A. J. Europaeuksen

näkemykset heijastivat vielä vanhaa kulttuurifennomaniaa, vaikka hänen elämäntyössään olikin vahva käytännön kansansivistyksellinen ote. Europaeus korosti tammikuun valiokunnan ja valtiopäivien puheenvuoroissaan Karjalan kansallis-kulttuurinen merkitystä, kun taas Petter Parviainen porvareiden edustajana painotti Kuopion läänin puoleisen Karjalan taloudellista roolia. Puheenvuorot sitoivat aluetta kansakuntaan niin kulttuurisesti kuin taloudellisesti.

1870-luku oli oppikoulukeskustelun varsinaisen politisoitumisen vuosikymmen, jolloin valtiollis-poliittinen suomenmielisyyksyys alkoi vaikuttaa myös tutkimusalueella. Sanomalehti Karjalattaren perustaminen Joensuuhun 1874, yläalkeiskoulusta lyseoksi muuttuneen oppilaitoksen opettajakunnan vaikutus sekä Savo-karjalaisen osakunnan verkostot ja valistustyö paitsi lisäsivät alueen asukkaiden tietoisuutta yhteiskunnallisista kysymyksistä, myös innostivat keskustelemaan ja toimimaan paikallisen lyseon laajentamisen puolesta. Alueen oppikoulukeskustelusta oli tunnistettavissa fennomaanien politiikan keskeiset kansaan ja sivistykseen liittyvät käsitteet sekä Yrjö Koskislaisen fennomanian tausta-ajatus suomenkielisen sivistyneistön kasvattamisesta ilman, että yhteiskunnan rakenteisiin tai säätyluokkiin varsinaisesti puututtiin. Oppikouluihin liittyvässä puheessa ei 1850-lukuun verrattuna ollut siinä suhteessa tapahtunut muutosta, että oppikoulua pidettiin edelleen herrojen tai herroiksi tulevien kouluna. Modernia alue- tai kansakuntalähtöistä ajattelutapaa oli vielä vaikea tunnistaa, sillä sivistystarpeiden nähtiin yhä lähtevän ennen kaikkea alueen talonpoikaiston ja keskiluokan motiiveista sekä virkamiestarpeesta.

Sivistyspuhe sai uusia ulottuvuuksia 1870-luvun lopulla, jolloin oppineiston uusi sukupolvi oli tarttumassa lyseohankkeen ruoriin. Pohjoiskarjalaisen edustajien koulunäkemyksissä on 1880-luvulta lähtien tunnistettavissa sosiaalireformistinen ote, johon liittyi muidenkin kuin suomen kieleen liittyneiden uudistusten ajaminen. Samalla sivistys sai niin kansakunnan kuin maakunnankin tulevaisuuteen viittaavia merkityksiä. Sivistys alettiin nähdä koulutusyhteiskunta-ajattelua (vrt. Antikainen 2020) enteillen kehittyneen yhteiskunnan ominaisuutena – seikkana, joka edellytti myös alueiden näkökulman huomioon ottamista.

Oppikoulukeskusteluun liittynyt alueellinen määrittely ja vertailu sekä maantieteellis-kulttuurinen asemointi vahvistivat etenkin 1880-luvulta lähtien pohjoiskarjalaista aluetietoisuutta ja kiinnittivät aluetta retorikan tasolla osaksi kansakuntaa ja kehittyvää valtiota. Pohjois-Karjalan oppikoulukeskustelussa oli tyypillistä alleviivata alueen ja valtion välistä vastavuoroista suhdetta, johon liittyi yhtäältä alueen vahva sitoutuminen valtioon toisaalta valtion vastuu kehittää alueita tasapuolisesti. Koulupoliittikka on siten Suomen kansallisvaltion hahmottumisen alkuvaiheista lähtien ollut merkittävä kansallista tilaa ja alueiden asemaa vahvistanut tekijä, ei vasta toisen maailmansodan jälkeinen hyvinvointiyhteiskunnan teoreettisen ja käytännöllisen muotoutumisen ja talouden modernisoitumisen myötä noussut ilmiö.

Lähteet

Painetut lähteet

Tammikuun valiokunta. Pöytäkirjat pidetyt sinä suomen neljän säädyn waliokunnassa, joka keisarillisen majesteetin armollisen ilmoitus-säännön mukaan maaliskuun 29 (huhtikuun 10) päivältä 1861 yhtyi, Helsingissä, tammikuun 6 Päivinä 1862. Helsingissä: Senaatti, 1862.

Suomen talonpoikaissäädyn pöytäkirjat valtiopäivillä v. 1872. Ensimmäinen vihko. Valtiopäivine alusta toukokuun 6 p:ään. Helsinki 1895.

Suomen talonpoikaissäädyn pöytäkirjat valtiopäivillä v. 1877–1878. Ensimmäinen vihko. Valtiopäivien alusta toukokuun 31 päivään. Helsinki 1901.

Suomen talonpoikaissäädyn pöytäkirjat valtiopäivillä v. 1877–1878. Toinen vihko. Lokakuun 1 päivästä joulukuun 1 päivään. Helsingissä 1901.

Suomen talonpoikaissäädyn pöytäkirjat valtiopäivillä v. 1882. Ensimmäinen vihko. Valtiopäivien alusta huhtikuun 21 päivään. Helsinki 1901.

Suomen talonpoikaissäädyn keskustelupöytäkirjat valtiopäivillä vuonna 1885. Ensimmäinen vihko. 16 p:stä Tammik. 17 p:ään Helmik. Helsinki 1885.

Suomen talonpoikaissäädyn keskustelupöytäkirjat valtiopäivillä vuonna 1888. Ensimmäinen vihko. 19 p:stä Tammik. 28 p:ään Helmik. Helsinki 1888.

Suomen talonpoikaissäädyn keskustelupöytäkirjat valtiopäivillä vuonna 1888. Kolmas vihko. 2 p:stä Touk. valtiopäivien loppuun. Helsinki 1890.

Suomen talonpoikaissäädyn keskustelupöytäkirjat valtiopäivillä vuonna 1891. Ensimmäinen vihko. 22 p:stä Tammik. 28 p:ään Helmik. 1891. Kuopio 1891.

Suomen talonpoikaissäädyn keskustelupöytäkirjat valtiopäivillä vuonna 1891. 2 p:stä Touko. valtiopäivien loppuun. Kolmas vihko. Kuopio 1892.

Suomen talonpoikaissäädyn keskustelupöytäkirjat 1894 vuoden valtiopäivillä. Ensimmäinen vihko. Sisältää keskustelupöytäkirjat Tammik. 24 p:stä Helmik. 27 p:ään 1894. Jyväskylä 1894.

Suomen talonpoikaissäädyn keskustelupöytäkirjat 1894 vuoden valtiopäivillä. Toinen vihko. Sisältää keskustelupöytäkirjat Maaliskuun 2. p:stä Huhtik. 30 p:ään. Jyväskylä 1895.

Suomen talonpoikaissäädyn keskustelupöytäkirjat 1897 vuoden valtiopäivillä. Toinen osa. Sisältää keskustelupöytäkirjat huhtikuun 1 päivästä kesäkuun 1 päivään ynnä jäsen- ja sisällysluettelot. Helsinki 1897.

Suomen talonpoikaissäädyn keskustelupöytäkirjat 1897 vuoden valtiopäivillä. Kolmas osa. Sisältää esitys- ja anomusedotukset. Helsinki 1898.

Protokoll fördt hos Vällofliga Borgareständet å Landtdagen i Helsingfors 1863–1864. Första Bandet. Från landtdagen början till slutet af år 1863. Helsingfors 1864.

Protokoll fördt hos Välloflige borgareståndet å landtdagen I Helsingfors 1872. Första bandet. Från den 3 Februari till och med den 11 April 1872. Helsingfors 1872.

Protokoll fördt hos Välloflige Borgareståndet å Landtdagen I Helsingfors 1872. Tredje bandet. Från och med den 24 maj till landtdagens slut. Helsingfors 1895.

Borgareståndets protokoll vid landtdagen i Helsingfors år 1877–1878. Första delen. Från landtdagens början till och med den 4 april. Helsingfors 1894.

Borgareståndets protokoll vid landtdagen i Helsingfors år 1882. Första delen. Från den 21 Januari till och med den 21 mars. Helsingfors 1909.

Borgareståndets protokoll vid landtdagen i Helsingfors år 1882. Tredje delen. Från den 16 maj till landtdagens slut. Helsingfors 1909.

Borgareståndets protokoll vid landtdagen i Helsingfors år 1885. Tredje häftet. Från den 9 maj till landtdagens slut. Helsingfors 1885.

Borgareståndets protokoll vid landtdagen i Helsingfors år 1888. Första häftet. Från landtdagens början till och med den 17 april. Helsingfors 1888.

Borgareståndets protokoll vid landtdagen i Helsingfors år 1891. Andra häftet. Från och med den 4 april till landtdagens slut. Helsingfors 1891.

Borgareståndets protokoll vid Landtdagen i Helsingfors år 1894. Första delen. Från landtdagens början till och med den 17 april. Helsingfors 1894.

Borgareståndets protokoll vid Landtdagen i Helsingfors år 1894. Andra delen. Från och med den 19 april till landtdagens slut. Helsingfors 1894.

Högvördiga prestaståndets pleni-protokoll vid landtdagen i Helsingfors 1863–1864: 1.–2. Bandet, från landtdagens början till slutet af år 1863 Januari och februari månader år 1864. Helsingfors.

Presteståndets protokoll vid Landtdagen i Helsingfors år 1877–1878. Fjerde häftet. Från och med den 29 October till och med den 9 November. Helsingfors 1898.

Suomen pappissäädyn pöytäkirjat valtiopäiviltä v. 1885 Ensimmäinen vihko. Valtio-päivien alusta 10 päivään huhtikuuta. Helsinki 1885.

Suomen pappissäädyn pöytäkirjat valtiopäiviltä v. 1891. Ensimmäinen vihko. Tammi-kuun 22. päivästä toukokuun 4 päivään. Helsinki 1892.

Suomen pappissäädyn pöytäkirja valtiopäiviltä v. 1897. Ensimmäinen osa. Tammi-kuun 22 päivästä huhtikuun 23 päivään. Helsinki 1897.

Sanomalehdet

Finlands Allmänna Tidning

Helsingfors Dagbladet

Karjalatar

Saima

Suomen Kuvalehti

Suometar

Uusi Suometar

Internet-lähteet

Suomen yksityisten oppikoulujen digitaalinen matrikkeli 1872–1977. <<https://www.yksityiskoulut.fi/yksityiskoulujenmatrikkeli/index2.htm>> (Luettu 7.4.2022).

Kirjallisuus

Ahonen, Kalevi 1985. *Joensuun kaupunki 1848–1920. Joensuun kaupungin historia I.* Joensuu.

Alapuro, Risto 1988. *State and revolution in Finland.* Berkeley: University of California P.

Alapuro, Risto 1994. *Suomen synty paikallisena ilmiönä 1890–1933.* Helsinki: Hanki ja Jää Oy.

Alapuro, Risto 2010. Sosiologia, historia ja paikallishistoria. Teoksessa Ahtiainen, Pekka, Tervonen, Jukka & Teräs, Kari (toim.). *Kaikella on paikkansa. Uuden paikallishistorian suuntaviivoja.* Tampere: Vastapaino, 149–162.

Alapuro, Risto & Stenius, Henrik 1987. Kansanliikkeet loivat kansakunnan. Teoksessa Alapuro, Risto, Liikanen, Ilkka, Smeds, Kerstin & Stenius, Henrik (toim.), *Kansa liikkeessä.* Helsinki: Kirjayhtymä, 5–52.

Antikainen, Ari 2020. Tulkintoja suomalaisen koulutusyhteiskunnan muutoksesta. *Kasvatus* 51 (2), 235–242.

Augusteijn, Joost & Storm, Eric 2012: Introduction. Region and State. Teoksessa Augusteijn, Joost – Storm, Eric (toim.), *Region and state in nineteenth-century Europe. Nation-building, regional identities and separatism.* New York: Palgrave Macmillan, 1–9.

Green, Andy 1990. *Education and state formation. The rise of Education Systems in England, France and the USA.* Houndmills: The McMillan Press Ltd.

Green, Andy 1994. Education and state formation revisited. *HSE/RHÉ & HER* 23 (3), 1–17.

Hanho, J. T. 1955. *Suomen oppikoululaitoksen historia. Toinen osa.* Helsinki: WSOY.

Hytönen, Viljo 1926. *Talonpoikaissäädyn historia Suomen valtiopäivillä 1809–1906 II osa. Säädyn jäsenet, sihteeri ja tulkit.* Helsinki: Kustannusosakeyhtiö Otava.

Härkönen, Mirja 1982. *Kouluylhallituksen ensimmäisen päällikön Casimir von Kotenin koulupolitiikka. Taustaa, tavoitteita, tuloksia*. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.

Jussila, Osmo 2004. *Suomen suuriruhtinaskunta 1809–1917*. Helsinki: WSOY.

Keating, Michael 2003. The invention of regions. Political restricting and territorial government in Western Europe. Teoksessa Brenner, Neil, Jessop, Bob, Jones, Martin & MacLeod, Gordon (toim.), *State / space. A reader*. Malden, MA: Blackwell, 256–277.

Kemppinen, Lauri 2001. *Sivistys on Suomen elinehto. Yrjö Sakari Yrjö-Koskisen kasvatustajattelu ja koulutuspolitiikka vuosina 1850–1882*. Turku: Turun yliopisto.

Ketonen, Liisa 1977. *Suomen tyttöoppikoulut autonomian aikakaudella*. Helsinki: Helsingin yliopisto.

Kettunen, Pauli, Jalava, Marja, Simola, Hannu & Varjo, Janne 2012. Tasa-arvon ihanteesta erinomaisuuden eetokseen. Koulutuspolitiikkaa hyvinvointivaltiota kilpailuvaltioon. Teoksessa Kettunen, Pauli & Simola, Hannu (toim.), *Tiedon ja osaamisen Suomi. Kasvatus ja koulutus Suomessa 1960-luvulta 2000-luvulle*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 25–62.

Kiuasmaa, Kyösti 1982. *Oppikoulu 1880–1980*. Oulu: Kustannusosakeyhtiö Pohjoinen.

Kiuru, Silva 2004. *Pietari Hannikainen (1813–1899)*. Kansallisbiografia-verkkopublication. <<https://kansallisbiografia.fi/kansallisbiografia/henkilo/2887>> (Luettu 7.4.2022).

Klinge, Matti 2006. *Iisalmen ruhtinaskunta. Modernin projekti sukuverkostojen periferiassa*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Knapas, Rainer 2013a. Kirkollista ja maallista kulttuuria. Teoksessa Kaukiainen, Yrjö, Marjomaa, Risto & Nurmiainen, Jouko (toim.), *Viipurin läänin historia IV. Vanhan Suomen aika*. Joensuu: Karjalan kirjapaino, 164–197.

Knapas, Raine 2013b. Opinkäyntiä ja kulttuurielämää 1800-luvun alun Vanhassa Suomessa. Teoksessa Kaukiainen, Yrjö, Marjomaa, Risto & Nurmiainen, Jouko (toim.), *Viipurin läänin historia IV. Vanhan Suomen aika*. Joensuu: Karjalan kirjapaino, 438–448.

Kohtamäki, Ilari 1959. *Pietari Hannikaisen ”Kanava”. Uudenaikaisen lehdistömme ladunavaaja*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Kohvakka, Mikko 2013. Verkosto, skaala ja korkeakoulujen perustaminen 1960-luvun alun Suomessa. *Alue ja ympäristö* 42 (2), 3–16.

Kohvakka, Mikko 2016. *Proaktiivisuutta, sopeutumista vai vastarintaa? Lappeenrannan teknillinen korkeakoulu ja Joensuun yliopisto osana valtion ja korkeakoulujärjestelmän tilallista muutosta Suomessa 1960-luvulta 1990-luvun alkuun*. Joensuu: Itä-Suomen yliopisto.

Kokko, Heikki 2010. Sivistyksen varhaista käsitehistoriaa. *Kasvatus & Aika* 4 (4), 7–23. <<https://elektra.helsinki.fi/oa/1797-2299/4/4/sivistyk.pdf>> (Luettu 7.4.2022).

Kokko, Heikki 2019. Suomenkielisen julkisuuden nousu 1850-luvulla ja sen yhteiskunnallinen merkitys. *Historiallinen aikakauskirja* 117 (1), 5–21.

Konttinen, Esa 1991. *Perinteisesti moderniin. Professionien yhteiskunnallinen synty Suomessa*. Tampere: Vastapaino.

Koskivirta, Anu 2014. Suomalaisen kulttuurin vahvistuminen. Teoksessa Kaukiainen, Yrjö, Marjomaa, Risto & Nurmiainen, Jouko (toim.), *Viipurin läänin historia V. Autonomisen Suomen rajamaa*. Helsinki: Otava, 378–398.

Kurunmäki, Jussi 2001. Käsitehistoria. Näkökulma historian poliittisuuteen ja poliittisen kielen historiallisuuteen. *Politiikka: valtiotieteellisen yhdistyksen julkaisu* 43 (2), 142–143.

Kuusisto, Alina 2015. *Sivistystä sydämellä. Joensuun lyseon lukio 150 vuotta*. Joensuu: Joensuun Lyseo-seura.

Kuusisto, Alina 2022. Kolmen asteen koulutusta. Teoksessa *Nurmeksen kaupungin historia* (tulossa).

Kuusisto, Alina 2023. Velvollisuudesta vahvuudeksi. Joensuu koulukaupunkina. Teoksessa *Joensuun kaupungin historia* (tulossa).

Kuusisto, Alina & Merovuori, Jenni 2021. ”Suomeen kuuluu Karjalakin”. Maakunnan käsitteellinen rakentuminen 1700-luvulta 1800-luvun lopulle. *Faravid* 51, 23–47.

Könönen, Tahvo 1904. *Joensuun kaupunki 1848–1898*. Joensuu: Joensuun kaupunki.

Lehikoinen, Viljo 1970. Seminaarin historiaa. Teoksessa *Itä-Suomen seminaari 1945–1970. Juhlajulkaisu*. Helsinki: Kymölän Kilta, 9–22.

Lempinen, Jorma 1993. Maailman ensimmäinen suomenkielinen oppikoulu. Teoksessa Jokipii, Mauno (toim.), *Wolmar Schildt. "Tieteen ja taiteen isä"*. Jyväskylä: Atena Kustannus Oy.

Liikanen, Ilkka 1995. *Fennomania ja kansa*. Joukkojärjestäytymisen läpimurto ja Suomalaisen puolueen synty. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.

Liikanen, Ilkka 2003. Kansa. Fennomanian kansa-käsite ja modernin politiikan kieli. Teoksessa Hyvärinen, Matti, Kurunmäki, Jussi Palonen, Tuija & Stenius, henrik (toim.), *Käsitteet liikkeessä. Suomen poliittisen kulttuurin käsitehistoria*. Tampere: Vastapaino, 257–307.

Marjanen, Jani 2017: "Finland som begrepp och retorik". *Historisk Tidskrift för Finland* 102 (3), 539.

Mishkova, Diana & Trencsényi, Balázs 2017. Introduction. Teoksessa Mishkova, Diana & Trencsényi, Balász (toim.), *European regions and boundaries. A conceptual history*. New York: Bergham Books, 1–12.

Moore, Scott O. 2020. *Teaching the empire. Education and state loyalty in late Habsburg Austria*. Purdue University Press.

Neuvonen, Riku 2018. *Sananvapauden historia Suomessa*. Helsinki: Gaudeamus.

Núñez, Xosé-Manoel 2001. The Region as Essence of the Fatherland. Regionalist Variants of Spanish Nationalism (1840–1936). *European History Quarterly* 31 (4), 483–518.

Núñez, Xosé-Manoel 2012. Historiographical approaches to sub-national identities in Europe. A reappraisal and some suggestions. Teoksessa Augusteijn, Joost & Storm, Eric (toim.), *Region and state in nineteenth-century Europe. Nation-building, regional identities and separatism*. Palgrave Macmillan, 13–35.

Paasi, Anssi 1986. *Neljä maakuntaa. Maantieteellinen tutkimus aluetietoisuuden kehittymisestä*. Joensuu: Joensuun yliopisto.

Palomäki, Mauri 1968. *On the concept and delimitations of the present-day provinces of Finland*. Vaasa: Vaasa School of Economics.

Petersen-Jessen, Anne 1987. *Liperin rovasti Anders Josef Europaeus 1797–1870*. Helsinki: Suomen sukututkimusseura.

Ranta, Martti 2022. *Sivistystä takametsiin. Oppikoulun aatteet ja arki periferiassa. Kittilän oppikoulut 1928–1972*. Rovaniemi: Lapin yliopisto.

Rantanen, Päivi 1997. *Suolatut säkeet. Suomen ja suomalaisten diskursiivinen muotoutuminen 1600-luvulta Topeliukseen*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Rommi, Pirkko 1973. Fennomanian liikekannallepano 1870-luvulla. *Turun Historiallinen Arkisto* 28. Turku: Turun historiallinen yhdistys, 253–289.

Rommi, Pirkko & Pohls, Maritta 1989. Poliittisen fennomanian synty ja nousu. Teoksessa Tommila, Päiviö & Pohls, Maritta (toim.), *Herää Suomi. Suomalaisuusliikkeen historia*. Kuopio: Kustannuskiila Oy, 69–119.

Ruutu, Martti 1937. Liperi eräänä heräävän kansallisen harrastuksen tukikohtana. *Historiallinen aikakauskirja*, 85–109.

Ruutu, Martti 1939. *Savo-karjalaisen osakunnan historia*. Helsinki: WSOY.

Ruutu, Martti 1940. A. J. Europaeus koulukysymysten ajajana 1850- ja 1860-luvulla. *Historiallinen arkisto* 47. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura, 355–379.

Saarenheimo, Eero 2001. *Äyräpää Matti (1852–1928)*. Kansallisbiografia-verkkojulkaisu. <<https://kansallisbiografia.fi/kansallisbiografia/henkilö/3700>> (Luettu 7.4.2022).

Salminen, Jari 2002. *Alamainen sivistysprojekti, tasa-arvo ja edistys. Suomen yksityisten oppikoulujen rakenteellinen kehitys 1872–1920*. Helsinki: Helsingin yliopiston opettajankoulutuslaitos.

Sivonen, Seppo 2006. Valistuspyrkimyksistä yhdistystoimintaan. Teoksessa Katajalla, Kimmo & Juvonen, Jaana (toim.), *Maakunnan synty. Pohjois-Karjalan historia 1809–1939*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 307–334.

Stark, Laura 2013. Itseilmaisun into ja lehdistön portinartijat. Teoksessa Laitinen, Lea & Mikkola Kati (toim.), *Kynällä kyntäjät. Kansan kirjallistuminen 1800-luvun Suomessa*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 145–177.

Stratton, Clif 2016. *Education for empire. American schools, race, and the paths of good citizenship*. University of California Press.

Strömberg, John 2011. Oppikoulun laajentuminen ja yhtenäistyminen. Teoksessa Heikkinen, Anja & Leino-Kaukiainen, Pirkko (toim.), *Valistus ja koulunpenkki. Kasvatus ja koulutus Suomessa 1860-luvulta 1960-luvulle*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Suolahti, Gunnar 1940. *Matti Äyräpää. Kulttuurihistoriallinen kuvaus*. Helsinki: Otava.

- Tarkiainen, Kari 2000. *Porthan, Henrik Gabriel (1739–1804)*. Kansallisbiografia-verkkójulkaisu. <<https://kansallisbiografia.fi/kansallisbiografia/henkilo/2599>> (Luettu 28.2.2022).
- Tarkiainen, Viljo 1948. *Henrik Gabriel Porthan*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Tommila, Päiviö 1988. *Suomen lehdistön historia I. Sanomalehdistön vaiheet vuoteen 1905*. Kuopio: Kustannuskiila.
- Turunen, Risto J. 2016. Sivistyksen käsitehistoriaa Finlaysonin tehtaalla 1800- ja 1900-lukujen vaihteessa. Teoksessa Saaritsa, Sakari & Selin, Sinikka (toim.), *Työväki ja sivistys*. Helsinki: Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura, 23–56. <<https://helda.helsinki.fi/bitstream/handle/10138/181948/VV29.pdf?sequence=1&isAllowed=y>> (Luettu 7.4.2022).
- Tuomi, Jouni & Sarajärvi, Anneli 2004. *Laadullinen tutkimus ja sisällönanalyysi*. Helsinki: Kustannusosakeyhtiö Tammi.
- Vares, Vesa 2000. *Varpuset ja pääskyset. Nuorsuomalaisuus ja nuorsuomalainen puolue 1870-luvulta vuoteen 1918*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Westerberg, Johannes, İncirci, Ayhan, Paksuniemi, Merja & Turunen, Tuina 2017. State formation and the rise of elementary education at the periphery of Europe. The cases of Finland and Turkey 1860–1930. *Journal of Educational Administration and History* 50 (3), 133–144.
- Vuorinen, Marja 2010: *Kuviteltu aatelismies. Aateluus viholliskuvana ja itseymmärryksenä 1800-luvun Suomessa*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Väyrynen, Kari 2007. Sivistysprosessi ja koulutusinstituutiot J. V. Snellmanilla. Teoksessa Tähtinen, Juhani & Skinnari, Simo (toim.), *Kasvatus- ja koulukysymys Suomessa vuosisatojen saatossa*. Helsinki: Suomen Kasvatustieteellinen Seura.
- Ylikangas, Heikki 1993. *Käännekohdat Suomen historiassa. Pohdiskelua kehityslinjoista ja niiden muutoksista uudella ajalla*. Helsinki: WSOY.